

KAYIT DIŞI EKONOMİNİN BOYUTLARI

Dördüncü Bölüm

KAYIT DIŞI EKONOMİNİN BOYUTLARI

Kayıt dışı ekonomi ÷lkeden ÷lkeye ve dönemden döneme değişiklik gösteren önceki bölümde ayrıntılı olarak belirtilen mali, ekonomik, sosyal, siyasal ve hukuki unsurlardan bir yada bir kaçının etkisi ile ortaya çıkıp yine bu unsurların etkisi ile büyüyen bir olgudur. Ekonomik, sosyal, siyasal ve mali alandaki kendisine uygun gelişmelerle beslenip gelişmekle beraber, kendi varlığı da büyüklüğü ile orantılı olarak bu alanlar üzerinde etkili olmaktadır. Ekonomik alanda; istatistiksel göstergeleri bozup, haksız rekabet yaratıp, kaynak kullanımında etkinliği bozarak, sosyal alanda; vergi yükü ve gelir dağılımında adaleti bozup sosyal adaleti sarsarak, hukuki alanda hukuk devletine zarar vererek, mali alanda ise vergi kaybı yaratarak önemli negatif dışsallıklara sahiptir.

Sebepler olduğu olumsuzluklar ve özellikle de doğrudan vergi kaybının büyüklüğünün tespit edilmesi yönündeki istek, kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin hacminin hangi boyutta olduğu konusunda merak uyandırmıştır. Bu merakla kayıt dışı ekonominin hacmini tahmin etmeye yönelik olarak ilk defa 1958 yılında Philip Çagan tarafından “sabit oran yöntemi” veya “emisyon yöntemi” denilen yöntem geliştirilmiş ve Amerika’daki kayıt dışı ekonominin hacmini tahmin etmeye yönelik olarak kullanılmıştır. Bu çalışmanın yayınlanmasıyla kayıt dışı ekonomi kavramı iktisat literatüründe ilk defa gündeme gelmiştir.

Kayıt dışı ekonominin hacmini tahmin edebilmek için 1958 yılından günümüze, bu yöntemin yanı sıra, pek çok yöntem geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Bununla beraber geliştirilen yöntemlerden hiçbiri kayıt dışı ekonomiyi tahmin etmek bakımından mükemmel olamamış bir takım eksikleri bünyelerinde taşımışlardır. Zira her biri bilinenden hareketle bilinmeyi tahmin etmeye çalışmaktadır. Kayıt dışı ekonominin, bir taraftan birbirleri arasında içsel ilişkinin de bulunduğu değişik türden faaliyetleri bünyesinde bulunduruyor olması, diğer taraftan gizli doğası, hacminin tahmin edilmesinde güçlük yaratmaktadır.

1. Kayıt dışı Ekonominin Hacminin Tahminine Yönelik Kullanılan Yöntemler

Bu güne kadar geliştirilen yöntemler, doğrudan ve dolaylı ölçüm yöntemleri olmak üzere iki grupta toplanabilir.

1.1. Doğrudan Ölçme Yöntemleri

Bu yöntemler, ulusal düzeydeki anket verilerine dayalı olarak, kayıt dışı ekonominin tamamının veya alt sektörlerinin belli bir zamandaki büyüklüğünü tahmin etmeye yöneliktirler. Mikro ekonomik verilere dayalı olduklarından dolayı

"mikro ölçümler" olarak adlandırıldıkları da olmuştur. Söz konusu yöntemler genellikle kayıt dışı ekonomide, üretici ve/veya tüketici olarak faaliyette bulunma olasılığı olan bireylerle kurulan ilişkiler veya gözlemlere bazen de yapılan denetimlere dayalıdır. Doğrudan yöntemlere örnek olarak; hane halkı anketleri, vergi uyum çalışmaları, vergi denetim çalışmaları ve mikro ekonomik sektörel çalışmalar verilebilir ¹¹⁶. Burada, söz konusu yöntemlerden, anket yöntemi ile karma yöntemden bahsedilecektir.

1.1.1. Anket Yöntemi

Kayıt dışı ekonomik faaliyetler ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi edinilebilmesini sağlayan bir yöntemdir. Bu yöntemle, kayıt dışı ekonominin yasadışı faaliyetler dışındaki kısmının hacmini tahmin etmek mümkündür. Bununla beraber, hangi tür faaliyetlerin kayıt dışı ekonomide yer aldığı ve bu faaliyetlerden hangilerinin daha ağırlıkta olduğu, kayıt dışı ekonomideki satıcıların özellikleri (işsiz, emekli, düzenli bir işte sürekli çalışan gibi), kayıt dışı ekonomiden alışveriş yapanların özellikleri (eğitim, gelir, ırk, yaş, çocuk sayısı, medeni hal gibi) hakkında veri toplamak mümkündür. Ayrıca yine bu yöntemle kayıt dışı istihdamla ilgili tespitler yaparak bunlara dayalı tahmin yapmakta mümkündür. Bununla beraber bu yöntem, hane halkı düzeyindeki gelir ve harcama arasındaki zıtlıktan yola çıkarak kayıt dışı ekonominin hacminin ölçülmesi için gerekli olan hane halkı gelir ve harcama verilerinin de elde edilmesine olanak sağlamaktadır.

Ayrıntılı bilgi elde edilmesini sağlayan yöntem olmakla beraber birtakım güçlükleri de bünyesinde taşımaktadır. Söz konusu güçlükler şöylece sıralanabilir ¹¹⁷;

- 1.Verileri elde etmek güçtür, aynı zamanda da maliyetlidir,
- 2.Anket çalışmaları çoğu kez belli periyotlarla tekrar edilmediği için veriler karşılaştırma yapmaya ve belli bir seyir tespit etmeye olanak vermez,
- 3.Örnekleme tabanı ile ilgili olarak seçilecek tabanın geniş yada belli bir bölge veya grup ile sınırlandırılması sorunu vardır. Örnekleme tabanının dar olması durumunda elde edilen sonuçların genelleştirilmesi sorunu, geniş olması durumunda da nüfus içindeki belli grupların diğerlerine göre daha fazla temsil edilmesi sorunu ortaya çıkmaktadır.
- 4.Kayıt dışı ekonomide faaliyette bulunanlar faaliyetleri ile ilgili konuşmak istemezler. Bununla beraber kayıt dışı ekonomiden (ki burada vergi idaresinin bilgisi dışında olan faaliyetler ile genellikle seyyar satıcılık kastedilmektedir) alış-

¹¹⁶ United States of America Department of Labour, a.g.ç., s.10.

¹¹⁷ Sözkonusu sorunlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Michael Carter, a.g.m., s.217, James D. Smith, a.g.m., s.84-85, Philippe Barthalemy "The Macroeconomic Estimates of the Hidden Economy: A Critical Analysis, **Review of Income and Wealth**, 1988, 34:183, s.189.

verişi yapanlar alışveriş hakkında konuşmak isterler. Bu sebeple bilgi temin etmek bakımından anketi mal ve hizmet satın alanlara uygulamak daha kolaydır. Bu özellik, satıcılar hakkında ayrıntılı bilgi sağlama konusunda yöntemi başarısız kılmaktadır.

Sayılan güçlüklerine rağmen yöntem bugüne kadar çok sayıdaki araştırmacı tarafından ve değişik anlayışlara dayalı olarak kayıt dışı ekonominin hacminin tahminine yönelik gerekli verilerin elde edilmesi amacıyla kullanılmıştır. Literatürde yer alan üç ayrı anlayış anket yöntemini araç olarak kullanmıştır. Bunlar;

- 1.Kayıt dışı ekonominin hacmini hane halkının kayıt dışı ekonomideki satıcılardan yaptıkları alışverişin değerini ölçmek suretiyle tespit etme anlayışında¹¹⁸ ,
- 2.Gizli istihdamla ilgili tespitler yaparak bu tespitlere dayalı tahmin yapma anlayışında¹¹⁹ ve

¹¹⁸ James D.Smith 1981 yılında ABD'deki kayıt dışı ekonominin (yasadışı ekonomik faaliyetler hariç) hacmini ölçmek için anket yöntemini kullanmıştır. Hazırlanmış olan anket soruları Aylık Tüketici Davranışları Anketi'ne ilave edilmiş ve 2100 aileye dağıtılmıştır. Söz konusu ankette her aileye sokak satıcılarından (başka deyişle işportacıardan) yaptıkları alışverişlerle ilgili sorular sorulmuştur. Yapılan anketle; yasadışı ekonomik faaliyetler dışında olup ulusal hesaplarda kapsanmayan ekonomik faaliyetlerin hacmini ölçmek, satıcıların özellikleri (emekli, işsiz, düzenli işte çalışan) ile alıcıların özellikleri ve tüketicileri kayıtlı ekonomiden kayıt dışı ekonomiye yönelten sebeplerin neler olduğu bulunmaya çalışılmıştır. Çalışmada kayıt dışı ekonomide işlem gören on beş çeşit mal ve hizmet sınıfı tespit edilmiştir. Bu gruptaki mal ve hizmetlerden en çok işlem görenin ev tamirleri ile yiyecek olduğu tespit edilmiştir. Diğerleri sırasıyla; çocuk bakıcılığı, ev içi hizmetleri, araba tamiri, seyyar satılan mallar, antika ve ikinci el eşya, çim biçme ve bahçe hizmetleri, ders verme , alet tamiri, yetişkin bakımı (adult care), kozmetik hizmetleri, dikişle ilgili hizmetler, hazır yemek). Kayıt dışı ekonominin hacminin, bu yöntemle göre, 42 milyar dolar civarında olduğu ve her beş Amerikan ailesinden dördünün kayıt dışı ekonomideki satıcılardan mal ve hizmet satın aldıkları tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. James D. Smith, "Measuring the Informal Economy" *Annals, AAPSS*, 493, September 1987, ss.83-99. Ayrıca bkz. United States of Amerika Department of Labour, a.g.ç., s.10-12.

¹¹⁹ Anket yöntemiyle, istihdamla ilgili veri elde ederek bu verileri kayıt dışı ekonominin hacminin tahmininde kullanmak üzere İtalya'da yapılmış üç çalışma tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi; CENSIS SURVEY olarak adlandırılmıştır. Kayıt dışı istihdamla ilgili olarak ülke çapında yapılmış bir anket çalışmasıdır. Çalışmaya göre arazi emek faaliyeti (irregular Labour) ve ikinci işin, kayıtlı faaliyetlerin yaklaşık olarak %5.6'sı civarında olduğu tahmin edilmiştir. İkinci çalışma, Torino Ticaret Odasının yaptığı anket çalışmasıdır. Çalışmada bir yada iki grup incelenmiş ve yarı kırsal alanda işin (saat olarak) %53.7'sinin kayıt dışı işçilerce yapıldığı büyük fabrikaların yanındaki diğer alanlarda ise (yine çalışma saatlerinin) %19.2'sinin kayıt dışı olduğu tespit edilmiştir. Üçüncü çalışma, sanayi ve tarımsal alanda yapılan bir çalışmadır. Çalışmaya göre, tarımsal alandaki çalışma saatlerinin %34'ünün sanayi alanında ise çalışma saatlerinin %24.5'unun kayıt dışı işçilerce yerine getirildiği tespit edilmiştir. Çalışmalar karşılaştırıldığında tarımsal alanlarda arazi (düzensiz-irregular) emeğin daha yüksek oranda olduğu, sanayi alanında ise ikinci işin yoğun olduğunu görmekteyiz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Daniela Del Boca ve Francesco Forte, a.g.m., s. 128. Ayrıca İtalya'da ISTAT (Istituto Centrale di Statistica) tarafından yapılan anket çalışması "gizli ekonomiyi değil gizli işçilerin sayısını tespit etmeye yaradığı" iddia edilerek eleştirilmiştir. Bkz. Phillipe Barthelemy "The Macro Economic Estimates of The Hidden Economy: A Critical Analysis", *Review of Income and Wealth*, 34, 1988, s. 184.

3.Hane halkı düzeyinde gelir ve harcama arasındaki zıtlıktan yola çıkarak kayıt dışı ekonominin hacmini tahmine yönelik anlayışta ¹²⁰.

1.1.2. Karma Yöntem

Amerika'da kayıt dışı ekonominin hacmini tahmin etmek amacıyla IRS tarafından uygulanmış bir yöntemdir ¹²¹. Amerika'da GSMH tahmini, gelir vergisi beyannamelerinde beyan edilen gelirden hareketle yapıldığı için, gelir vergisi beyannamelerine yansımayan başka deyişle beyan dışı gelir toplamının kayıt dışı ekonominin hacmine eşit olacağı kabul edilmiştir. Yöntemde beyan dışı gelirin; beyannamelerde beyan edilmeyen yasal kaynaklı gelir, yasadışı kaynaklı beyan dışı gelir ve kayıt dışı üretim sonucunda beyan dışı kalmış gelirlere ibaret olduğu kabul edilmiş ve bu bileşenlerden her birinin hacminin tespitinde farklı yöntemler uygulanmıştır. Farklı yöntemlerin aynı anda kullanımı yöntemin "karma yöntem" olarak adlandırılmasına sebep olmuştur.

Karma yöntem içinde toplam beyan dışı gelirin hacmini tahmin etmeye yönelik uygulanan yöntemler; karşılaştırma yöntemi, denetim ve anket yöntemidir.

Beyan dışı yasal kaynaklı gelirin tespiti için uygulanan denetim ve karşılaştırma yöntemidir. Bu yöntem, bir taraftan beyannameler üzerinde denetim elemanlarının yaptığı yoğun denetimler sonucu tespit edilen gelir miktarı ile mükelleflerce beyan edilen gelir miktarının karşılaştırılması, diğer taraftan da vergi beyannamelerinde belirtilmiş sosyal güvenlik kayıtlarıyla sosyal güvenlik kurumundaki kayıtların karşılaştırılması ve aradaki farkın analiz edilmesi şeklinde uygulanmıştır. Burada iki can alıcı varsayım yapılmıştır. Bunlardan birincisi, yasal kaynaklı beyan dışı gelirin doğru miktarının örnek olarak seçilmiş beyannamelerin yoğun denetimi ile ortaya çıkarılabileceği, ikincisi ise denetçilerin vergi beyannameleri üzerinden beyan dışı gelirin yakalanmasında başarılı olduklarıdır. Beyan dışı yasal olmayan gelirlerin hacmi, yasadışı mal ve hizmetlerin tüketim ve satış tahminlerine dayalı olarak tahmin edilmiştir. Yasadışı mal ve hizmetlerin tüketim ve satışı ile ilgili bilgiler adalet istatistiklerinden elde edilmiştir. Bu bileşenle ilgili tahminlerin yapılması sırasında da yine pek çok ayrıntılı varsayım yapılmıştır.

Seyyar satıcıların (başka deyişle kayıt dışı mal arz edenlerin) sebep oldukları be-

¹²⁰ Andrew Dilnot ve C.N. Morris, "What do We Know About the Black Economy in the United Kingdom?", **The Underground Economy in the U.S and Abroad**, Ed. Vito Tanzi, a.g.e., s.169.

¹²¹ Yöntem Amerika'daki İç Gelirler İdaresi (Internal Revenue Service) tarafından geliştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Berdj Kenadjian, "The Direct Approach to Measuring the Underground Economy in the United States: IRS Estimates of Unreported Income", **The Underground Economy in the U.S and Abroad**, Ed. Vito Tanzi, a.g.e., s.93-101.

yan dışı gelirin hacmi ise anket çalışmaları sonunda elde edilen bilgilere dayalı olarak tahmin edilmiştir. Bu bileşenle ilgili tahmin yapılmasında, kayıt dışı üretim yapan veya mal satanların anket yapan kiŐilere gerçek gelirlerini tamamen beyan ettikleri varsayılmıştır.

Çalışma sonunda, ABD'de 1976 yılındaki kayıt dışı ekonominin (beyan dışı ekonomi olarak) 100 milyar dolar ile 135 milyar dolar civarında olduğu tahmin edilmiştir. Bunun GSMH' ya oranı; % 5.9 ile % 7.9 civarındadır.

1.2. Dolaylı Ölçme Yöntemleri

Bu yöntemler, kayıt dışı ekonominin hacmini ölçmek bakımından makro ekonomik göstergeleri kullandıkları için "makro ölçümler" olarak da isimlendirilmiŐlerdir. Makro ölçümler, belli bir ülkede belli zaman süresi içinde belli ekonomik göstergelerin seyrinden hareketle kayıt dışı ekonominin hacmini tahmin ederler. Makro göstergelerden hareket ettikleri için dolaylı olduğu kabul edilen çok sayıda yöntem geliştirilmiştir. Her yöntemin esas aldığı ve izlediği göstergeler birbirinden farklı olmuştur. Bazen GSMH'nin değişik yönlü hesaplamaları, bazen istihdam ve nüfus rakamları bazen de parasal değişkenler (faiz, vadeli mevduat, vadesiz mevduat, nakit gibi) esas alınmıştır. Mikro yöntemlerde olduğu gibi her yöntemin kayıt dışı ekonomi adı altında tahmine dahil ettiği unsurlar birbirlerinden farklı olmuştur. Her yöntemin bu kavrama hangi unsurları dahil ettiği, yöntemi geliŐtiren kiŐinin kayıt dışı ekonomiyi nasıl tanımladığına bakarak görülebilmektedir.

Dolaylı yöntemler; karşılaştırma yöntemi, parasalcı yaklaşımlar, istihdam yaklaşımı ve üretim girdilerini esas alan yaklaşım olmak üzere dört başlıkta toplanabilir. Bu yöntemler; özellikleri, varsayımları, nasıl uygulandıkları ve yöntemlere yöneltilen eleştiriler bakımından ayrı ayrı ele alınacaktır.

1.2.1. Gelir ve Harcama Arasındaki Uyumsuzluk

Bu yöntem gelir ve harcamaların karşılaştırılması esasına dayalıdır.¹²² Karşılaştırma ulusal düzeyde ve hane halkı düzeyinde yapılır. Ulusal düzeyde, GSMH'nin gelir ve harcama yöntemlerine göre tahmin edilen büyüklükleri karşılaŐtırılır. Hane halkı düzeyinde ise, hane halkı anketlerine dayalı olarak birbirinden bağımsız elde edilen gelir ve harcama tahminleri karşılaŐtırılır.

¹²² Bu konudaki ayrıntılı bilgi için bkz.Kerrick Maccafee, a.g.m., s.147-159., Andrew Dilnot ve C.N. Morris, a.g.m., s.169. Bruno S.Frey ve Werner W. Pommerehne, "Measuring the Hidden Economy: Though This Be Madness, There is Method in it", **The Underground Economy in the U.S and Abroad**, Ed.Vito Tanzi, a.g.e., s.6-7.

Belli bir dönemde gelir ve harcama yönünden hesap edilen GSMH rakamlarının birbirine uyması gerekir. Ancak, genellikle harcamaların gelirlerden fazla olması şeklinde bir uyumsuzluk gözlenir. Bu uyumsuzluğun başlıca üç hatadan kaynaklandığı kabul edilmektedir. Bu hatalar;

- 1.Faktör gelirlerinin olduğundan düşük beyan edilmesi,
- 2.Zamanlama hataları ¹²³,
- 3.Diğer hesaplama hataları (istatistiksel hatalar, veri kaynaklarından kaynaklanan hatalar)

Zamanlama ve diğer hesaplama hataları tesadüfi görülürken, GSMH'nın gelir ve harcama yönlü hesapları sonucu elde edilen rakamlar arasındaki farklılığın beyan dışı geliri gösterdiği varsayılır.

İki rakam arasındaki uyumsuzluğa gerek gelir gerekse harcama hesaplarınca yakalanamayan yahut bu hesaplara dahil edilmeyen gelir ve harcamaların varlığı da sebep olmaktadır. GSMH'nın gelir ve harcama yönlü hesaplarının birbirinden farklılaşmasına sebep olan durumları gelir ve harcama hesabını etkileyen durumlar olarak iki kategoride incelemek mümkündür.

1.2.1.1. GSMH'nın Gelir Yönlü Hesabını Etkileyen Unsurlar

Gelir yöntemine göre GSMH'nın tahmin edilmesi durumunda beyannamelere yansımayan gelirler, GSMH hesabında da görülmeyecektir. Buna sebep olan unsurları şöyle sıralamak mümkündür;

-Enformel üretim olarak adlandırılmış birtakım ekonomik faaliyetler ile bunlar sonucu elde edilen gelirler, ölçülmelerindeki güçlükler nedeniyle GSMH hesabına dahil edilemezler. Bu sebeple bu tür faaliyetler sonucu doğan gelirlerin GSMH'nın gelir yönlü hesabı dışında bırakılması gelenek olmuştur. Geleneksel olarak GSMH hesabı dışında bırakılan faaliyetler arasında; işportacılık, bebek bakıcılığı, temizlikçilik, ev içi üretim, çevre düzenlemesi, evin bahçesinde meyve sebze üretimi sayılabilir.

-Yasadışı ekonomik faaliyetler sonucu elde edilen gelirler de gelenekler gereği pek çok ülkede hesaplama dışında tutulurlar. Uyuşturucu ticaretinden, tefecilikten, yasadışı kumardan elde edilen gelirler bu kategoride değerlendirilebilir.

-Ayın şeklinde elde edilen gelirler de GSMH hesabına girmezler. Çalışılan yerdeki otomobil, telefon, fotokopi makinesi gibi araçların çalışanlarca özel ihti-

---

¹²³ Burada zamanlama hataları ile kastedilen, bir mübadeleye taraf olanların o mübadeleyi farklı zaman dilimleri içinde göstermeleridir.

yaçların giderilmesi amacıyla kullanılması yahut çeşitli malzemelerin aşırılması¹²⁴ şeklinde sağlanan menfaatler, ayın şeklindeki gelir olarak kabul edilmektedir. Bu gelirler GSMH'nın hesabına doğal olarak dahil edilememektedir.

-Kendi işini yapanların (self-employment) gelirlerinden beyan etmedikleri kısım ile ikinci işte çalışanların beyan etmedikleri gelirleri de GSMH hesabında dikkate alınmazlar.

Diğer faktör gelirlerinin olduğundan daha düşük beyan edilmesi halinde de beyan edilmeyen kısım GSMH hesabına girmez.

1.2.1.2. GSMH'nın Harcama Yönlü Hesabını Bozan Unsurlar

Söz konusu unsurları şöylece sıralamak mümkündür;

-Yasadışı mal ve hizmet satın alan harcamalar (uyuşturucu ve keyif verici maddelere)

-Enformel üreticilerin üretimleri kayıtlı olmadığı için bu şekilde üretilen mallara yönelik harcamalar da kayıtlara dolayısıyla da GSMH'nın hesabına girmez ve gizli kalır,

-Alıcıların katma değer vergisini ödemekten kurtulmak amacıyla satıcılarla anlaşmaları sonucunda da söz konusu harcamaların değeri GSMH hesabında yer almazlar,

-Kaçakçılık yoluyla ülkeye giren malların satışından elde edilen gelirler beyan edilmemekte ve böylece GSMH hesabına dahil edilmemektedirler. Ancak bu yolla elde edilen gelirlerin ülke içindeki diğer mal ve hizmetlere yönelmesi halinde GSMH'nın harcama yönlü değeri ülkeye giren kaçak malların değeri kadar yükselir.

Söz konusu gelirlerin yurtdışındaki bankalara çıkarılması yahut yurt dışında harcanması halinde ise harcama yönlü GSMH rakamında sözü edilen şişkinlik görülmez.

Bu yöntem, ilk defa İngiltere'de 1978 yılında uygulanmıştır ve kayıt dışı ekonominin, ölçülen GSMH'nın %2,5-3'ü civarında olduğu tahmin edilmiştir.

---

¹²⁴ Aşırma adı altında toplanabilecek faaliyetler çok çeşitlidir. İşyerindeki çeşitli eşya ve hizmetlerin aşırılmasının yanı sıra, "zaman hırsızlığı" da aşırma olarak kabul edilmektedir. İşyerinde işin yapılması için verilmiş sürenin çalışanlarca; işe geç gelip geç gitmek, öğle tatillerini uzatmak, müşterilerle olan görüşmeleri normalden fazla süre harcayarak yapmak, işyerindeki diğer kişilerle dostluk kurup onlarla sohbet etmek, özel telefon görüşmemeleri yapmak, ziyaretçi kabul etmek, işi yavaşlatmak, hayal kurmak gibi çeşitli yollara başvurularak harcanması zaman hırsızlığı olarak nitelendirilmiştir. Bu konu ile ilgili olarak bkz. Kerrick Macafee, a.g.m., s.151. Osman Altuğ, a.g.e., s.145-147.

Gelir ve harcamalar arasındaki uyuşmazlıktan hareket eden bu yöntemin yurtdışından veya yurtdışına transferlerin söz konusu olduğu, altın ve döviz gibi tasarruf araçlarına yatırım eğiliminin arttığı dönemlerdeki kayıt dışı ekonominin hacmiyle ilgili sağlıklı netice veremeyeceği temel varsayımından da anlaşılmaktadır.

1.2.2. Parasalcı Yaklaşımlar

Kayıt dışı ekonominin hacminin tahmininde parasal alandaki izlerden hareket ettikleri için; sabit oran yaklaşımı, mübadele yaklaşımı ve ekonometrik yaklaşım parasalcı yaklaşımlar olarak isimlendirilmiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi her yöntemin kayıt dışı ekonomi içine dahil ettikleri unsurlar birbirinden farklı olduğu için ölçülen şeyler aynı değildir. Bu özellik parasal yaklaşımda da görülmektedir. Nitekim **mübadele yaklaşımı ile sabit oran yaklaşımı kayıt dışı ekonomiyi, ölçülmesi gerektiği halde ölçülmemiş olan bütün işlemler olarak tanımlarlar**. Dolayısıyla, **bu yöntemler kayıt dışı ekonominin tüm unsurlarını kapsar niteliktedir veya kapsar nitelikte olması hedeflenmiştir**. Ekonometrik yaklaşım kayıt dışı ekonomiyi, beyan edilmediği veya eksik beyan edildiği için resmi istatistiklerce ölçülmeyen GSMH olarak tanımladığından, ölçülen şeyin aslında kayıt dışı ekonominin bir bileşeni olan beyan dışı ekonomi olduğu görülmektedir.

1.2.2.1. Sabit Oran Yaklaşımı (Para Talebi veya Emisyon Yaklaşımı)

Parasal verilerden yararlanılarak kayıt dışı ekonominin hacminin tahminine yönelik geliştirilen ilk yöntemdir ¹²⁵.

Yöntemin değişik tarafları vurgulanarak bazı eserlerde "sabit oran yaklaşımı"¹²⁶ bazı eserlerde de "para talebi yaklaşımı"¹²⁷ olarak isimlendirilmiştir.

Sabit oran yaklaşımında nakit para miktarının (C), vadesiz mevduata (D) oranı (C/D) esas alınmakta ve bazı varsayımlar yapılmaktadır. Söz konusu varsayımlar; -Kayıt dışı ekonomideki işlemler "nakit" aracılığı ile gerçekleştirilir. Çek kullanılmamaktadır. Buna dayalı olarak, kayıt dışı ekonomideki işlemler ile nakit ödemeler arasında birebir ilişki kurulmuştur. Bu varsayıma dayalı olarak, nakit

¹²⁵ İlk defa Phillipe Çagan tarafından 1958'de geliştirilmiş olan yöntem daha sonra Gutmann'ın 1977'de uygulamasıyla popüler olmuştur.

¹²⁶ Bkz. Bruno S. Frey, Werner W.Pommerehne, "The Hidden Economy State and Prospects for Measurement ", **Review of Income and Wealth**, 30, 1984, s.8.

¹²⁷ Friedrich Scheide, "The Possibilities of Reducing the Shadow Economy Through Major Tax Reforms: An Empirical Investigation for Austria", **Public Finance and Irregular Activities**, International Institute of Public Finance 49th Congress, Berlin 23-26, August, 1993, s.6.

oranındaki bir artış kayıt dışı ekonomide yer alan işlemlerdeki (mübadelelerdeki) artışın bir işareti olarak değerlendirilmiştir ¹²⁸.

-Kayıt dışı ekonomideki paranın dolaşım hızı ile kayıtlı ekonomideki paranın dolaşım hızı aynıdır.

-Belli bir zamandaki C/D oranı "normal" olarak kabul edilir ve bu oranın "sabit" olduğu varsayılır. Buna dayalı olarak, C/D'nin sabit olduğu yıl (yahut yıllarda) kayıt dışı ekonominin olmadığı varsayılır ¹²⁹. Nakit miktarının normal olarak kabul edildiği seviyeye göre fazla kullanımı, "aşırı kullanım" olarak ifade edilir ve bu sabitliği bozar. Sabitliğin bozulması kayıt dışı ekonominin varlığının bir göstergesi olarak kabul edilir ¹³⁰.

Yaklaşım kayıt dışı ekonomideki geliri tahmin etmek için öncelikle M1, para arzının çeşitli biçimlerini incelemiştir. Dolaşımdaki toplam para miktarının (CC); kayıt dışı ekonomideki (CCu) ve kayıtlı ekonomideki para miktarının (CCr) toplamından, toplam vadesiz mevduatın (DD) ise; kayıt dışı ekonomideki (DDu) ve kayıtlı ekonomideki vadesiz mevduat (DDr) toplamından oluştuğu kabul edilir.

Yukarıdaki varsayımlara dayalı olarak kayıt dışı ekonominin (kayıt dışı gelir) ölçülebilmesi için çok sayıda eşitlik geliştirilmiş ve sonuçta; kayıt dışı gelirin (GNPu), kayıt dışı ekonomideki nakit para miktarı (CCu) ile kayıt dışı ekonomideki paranın dolaşım hızının çarpılması sonucu elde edileceği kabul edilmiştir ¹³¹.

Sabit oran yaklaşımı yapılan teorik varsayımlara karşı çok duyarlıdır. Bu duyarlılık sebebiyle çok sayıdaki yazar tarafından eleştirilmiştir.

Yönteme yöneltilen eleştiriler üç noktada yoğunlaşmıştır;

¹²⁸ Bruno S. Frey ve Werner W. Pommerehne "Measuring the Hidden Economy: Through This Be Madness, There is Method in It", **The Underground Economy in the U.S and Abroad**, Ed. Vito Tanzi, a.g.e., s.13-15.

¹²⁹ Belli bir yıla ait C/D oranı "normal" olarak kabul edilerek çalışmaya esas alınabileceği gibi, belli bir zaman aralığındaki C/D oranlarının ağırlıklı ortalaması da alınabilir.

¹³⁰ Söz konusu yaklaşımın ABD'de uygulanması sırasında;
-1937-1941 yılları temel yıl olarak seçilmiş ve C/D oranının normal düzeyi olarak bu yıllardaki C/D oranlarının ağırlıklı ortalaması esas alınmıştır.
-1937-1941 aralığında hiç kayıt dışı ekonominin olmadığı varsayılmıştır. Bkz. Bruno S.Frey ve Werner W.Pommerehne, a.g.m., s.13.

¹³¹ Kullanılan formüller; $V_r = V_g = V$, $C = C_r + C_g$, $C/D = k$, $C_r = (C/D) \cdot D$, $D = k \cdot D$, $C_g = C - C_r = C - kD$, $V_r = Y_r / (1+k) \cdot D$, $V_r = Y_r / (1+k) \cdot D$, Kayıt dışı Ekonomi = $V_r \cdot C_g$. Burada, V_r kayıtlı ekonomideki paranın dolaşım hızı, V_g , kayıt dışı ekonomide paranın dolaşım hızı, C_r kayıtlı ekonomideki nakit para miktarı, C_g , kayıt dışı ekonomideki paranın dolaşım hızı, k C/D'nin incelenen dönemdeki en düşük oranıdır.

Birinci eleştiri, paranın dolaşım hızının, kayıt dışı ekonomi ile kayıtlı ekonomide aynı olduğuna dair yapılmış varsayıma yöneliktir. Gerçekte kayıt dışı ekonomideki paranın dolaşım hızının, kayıtlı ekonomideki paranın dolaşım hızından yüksek olabileceği ileri sürülmüştür.

Eğer kayıt dışı ekonomideki ekonomik birimlerin, gizli gelirlerini dayanıklı veya dayanıksız tüketim mallarını satın almak için hızla harcayabilecekleri düşünülürse bu doğru olur. Fakat, kara paranın belli bir süre gizli kalması ve harcanmaması gerekiyorsa kayıt dışı ekonomideki paranın dolaşım hızı resmi ekonomideki paranın dolaşım hızından düşük olacaktır. Bu sebeple kayıt dışı ekonomideki paranın dolaşım hızının, kayıtlı ekonomideki paranın dolaşım hızına eşit olduğunu varsaymak teorik olarak pek tatmin edici bulunmamaktadır ¹³².

İkinci eleştiri, temel yıl seçimiyle ilgilidir. Temel yıl seçiminin değişmesi durumunda kayıt dışı ekonomisinin hacmi hakkında yapılan tahminin farklılaştığı ileri sürülmüştür.

Üçüncü eleştiri, C/D oranının sabit varsayılmasına ve orandaki bir değişikliğin nakit miktarındaki bir artıştan kaynaklandığına ve nakit, kayıt dışı ekonominin vazgeçilmez aracı olduğu için, bu durumun kayıt dışı ekonominin varlığına işaret gösterilmesine dairdir ¹³³. Oysa C/D oranındaki değişikliklerin sadece nakit miktarındaki artışa bağlanamayacağı söz konusu oranı etkileyen çok sayıda faktörün olduğu belirtilmiştir. C/D oranındaki artışın nakitteki artıştan çok vadesiz mevduattaki yavaşlamaya bağlı olabileceği çok sayıdaki yazar tarafından belirtilmiştir. ¹³⁴ Ayrıca yapılan ekonometrik çalışmalar sonucu C/D oranında gözlenen artışın vadesiz mevduattaki gelişmeler tarafından gerçekleştirildiği gösterilmiştir ¹³⁵.

Bütün bunlara rağmen literatürde dün olduğu gibi bugün de en yaygın kullanılan yöntem budur.

¹³² Bkz. Phillipe Barthalemy a.g.m., s.186.

¹³³ Bu eleştiri parasal yaklaşım Vito Tanzi tarafından ABD için uygulandığında Garcia ve Pak (1979) tarafından yapıldı. Bkz. Friedrich Scheide, a.g.m., s.6.

¹³⁴ Cagan'ın 1958'de yapmış olduğu çalışmada nakit ile diğer parasal faktörler (vadesiz mevduat veya diğer araçlar) arasındaki ilişkiyi etkileyen çok sayıda faktörün varlığından bahsedilmiştir. Bkz. Bruno S.Frey ve Werner W.Pommerehne, (1984), a.g.m., s.9. C/D oranını etkileyen diğer faktörler için bkz. Philippe Barthalemy a.g.m., s.185.

¹³⁵ Bkz. Bruno S. Frey ve Werner Pommerehne, a.g.m., s.9. ABD iç gelirler idaresinin çalışması da nakit teki artış için en güçlü etkenin hane halkı tasarrufları olduğunu göstermiştir.

1.2.2.2. Ekonometrik Yaklaşım:

Ekonometrik yaklaşım, sabit oran yöntemi esas alınarak geliştirilmiş bir yöntemdir ¹³⁶. Model, kayıt dışı ekonominin yanı sıra bunun sebep olduğu vergi kaybının boyutu da ölçmeye yöneliktir.

Modelde kayıt dışı ekonominin hacmi nakit talebine dayalı olarak tespit edilmeye çalışıldığı için yine "kayıt dışı ekonomik faaliyetlerde nakdin bir araç olarak kullanıldığı" varsayımında bulunulmuştur. Bankacılıkta gizliliğin olmadığı ülkelerde bankacılık sistemi üzerindeki denetimin kayıt dışı ekonomi işlemlerinin bankacılık sistemi dışında oluşmasına sebep olacağı belirtilmiştir. Gelirin son birimi (son lira) üzerine konulan gelir vergisi oranının (ki buna marjinal vergi oranı denir), gelirin vergi otoritelerinden kaçırılıp kaçırılmayacağını belirleyeceği, gelir vergisi yükü arttıkça bireylerin vergi kaçıracakları ve nakit kullanılan işlemlerde vergiyi kaçırmanın daha kolay olduğu belirtilmiştir. Gelir vergisi yükü arttıkça bireylerin nakit taleplerinin artacağı varsayımı altında C/M2 oranındaki artışın, kayıt dışı ekonomi ve vergi kaçakçılığının hacmini arttırdığı ileri sürülmüştür.

Kayıt dışı ekonominin yarattığı vergi kaybının tahmini için iki varsayımda daha bulunulmuştur. Bu varsayımlar;

1. Kayıt dışı ekonomideki paranın dolaşım hızı ile kayıtlı ekonomideki paranın dolaşım hızının aynıdır.
2. Kayıt dışı gelirler için ortalama vergi yükümlülüğü yasal gelirlerdeki gibi olmalıdır.

Model, basit sabit nakit oranı (C/D) yönteminden hareketle oluşturulmuş olmakla beraber, nakit oranı yönteminin "C/D oranının sadece vergiler ve devlet düzenlemelerince etkileneceği" şeklindeki varsayımını eleştirmiştir. C/D oranının vergiler dışındaki çok sayıdaki faktör tarafından etkilenebileceği ileri sürülerek ¹³⁷

¹³⁶ Söz konusu yöntem Vito Tanzi tarafından ABD'de 1929-1976 dönemi esas alınarak kayıt dışı ekonominin hacminin tahmini amacıyla geliştirilmiştir. Yöntem sadece kayıt dışı ekonominin hacmini ölçmekle kalmamış kayıt dışı ekonominin yarattığı vergi kaybının büyüklüğü de ölçülmüştür. Bkz. Vito Tanzi, "Underground Economy and Tax Evasion in the U.S: Estimates and Implications", a.g.m., s.74-81. Söz konusu yöntem Klovland tarafından 1910 ile 1965 yılları arasında çeşitli periyotlarda İsveç ve Norveç'deki kayıt dışı ekonominin hacminin tahmininde de kullanılmıştır. Bkz. Bruno S.Frey ve Werner W.Pommerehne, a.g.m., s.10-11.

¹³⁷ Nakit oranının (C/M2) yasal ve yasadışı faktörlerce etkilendiği ileri sürülmüştür. Yasal faktörler; uzun dönemli (yapısal) faktörler ve kısa dönemli (çevrimsel) faktörler olarak iki başlıkta toplanmıştır. Uzun dönemli faktörler; kredi kartlarının kullanılmaya başlanması yahut kullanımındaki artış, kişi başına seyahat hacmi, şehirleşme derecesi, ticari bankaların kollarını ülke çapına yaymaları olarak kısa dönemli faktörler ise; gelirin kompozisyonu, nakit tutmanın vadesiz mevduata göre nispi maliyeti olarak belirtilmiştir. Yasadışı faktörlerin tek başına (vergiler olmasaydı da) nakit oranını etkileyebileceği yasadışı faaliyetlerin nakit kullanılarak gerçekleştirildiği varsayımına dayalı olarak ileri sürülmüştür.

nakit talebini etkileyebilecek değişkenler tespit edilip ekonometrik modele dahil edilmiştir. Söz konusu modele dayalı olarak kayıt dışı ekonominin hacmi tahmin edilmiştir¹³⁸. Tahmin edilen kayıt dışı gelirin miktarı toplam para miktarından (M1) çıkarılarak yasal gelirin (kayıtlı) miktarı belli bir yıl için hesaplanmaktadır. Seçilen yıldaki nominal GSMH'nın yasal para tahminine bölünmesiyle, yasal paranın dolaşım hızı elde edilmektedir. Yasal paranın dolaşım hızının yasadışı paranın dolaşım hızı ile aynı olduğu varsayımı altında kayıt dışı ekonominin hacmi tahmin edilmiş olmaktadır.

Daha sonra, "kayıt dışı gelirler için ortalama vergi yükümlülüğünün yasal gelirlerdeki gibi olması gerektiği" varsayımından hareketle vergi kaybının boyutu da hesaplanmaktadır.

Yöntem hem teorik hem de ampirik yönden eleştiriler almıştır. Teorik eleştiriler öncelikle kavramsal yönden ve modelin varsayımlarına yöneliktir. Kavramsal yönden eleştiri, yöntemle kayıt dışı ekonomi adı altında ölçülmek istenen şeyin ne olduğunun belirsiz olduğuna dairdir¹³⁹. Yöntemde her ne kadar ölçülmek istenen şeyin, aşırı nakit kullanımı yoluyla yaratılmış olan gelirlerden vergi idaresine beyan edilmemiş olanının olduğu belirtilmiş olsa da söz konusu beyan dışı gelirlerin GSMH'nın hesaplarında yer alıp almadığının "belirsiz" olduğunun ifade edilmiş olması söz konusu eleştirinin gelmesine sebep olmuştur.

Varsayımlara yöneltilen eleştiriler ise şöyle sıralanabilir;

-Bu konudaki ilk eleştiri vergi kaçakçılığının yapıldığı işlemlerin sadece nakitle

¹³⁸ Model'de bağımlı değişken olarak C/D yerine C/M2 seçilmiş ve kullanılmıştır. C/M2'yi etkileyen bağımsız değişkenler olarak;-Kişisel gelir vergilerinin kişisel transfer gelirlerine oranı (T1)

-En üst dilim yasal vergi oranı (T2),-Faiz gelirleri üzerindeki vergi oranının ağırlıklı ortalaması (T3)

-Ücret ve maaşların kişisel gelirdeki payı (w),-Vadeli mevduata uygulanan faiz oranı (R),-Milli gelir hesaplardan çıkarılan reel kişisel gelir (Ym),-Friedman ve Schwartz'ca tahmin edilen reel kişi başına gelir (Yp) modele dahil edilmiştir. Regresyon modeli; $C/M2 = a_0 + a_1 T_1 + a_2 W_t + a_3 Y_t + a_4 R_t + V_t$

şeklinde oluşturulmuştur. Burada t, belli bir yılı ifade eder. V1, hata anlamında kullanılmıştır.

Tt:Belli yıldaki ortalama vergi oranını,Wt:Belli yıldaki ücret, maaşların kişisel gelirdeki yeri,

Yt:Belli yıl için ulusal gelir hesaplarından çıkarılan reel kişisel geliri, Rt:Belli yılda vadeli mevduata uygulanan faiz oranını göstermektedir.

Kayıt dışı ekonomi ve vergi kaçakçılığının hacmini ölçmek için modeldeki değişkenlerin önce belli bir yıldaki (t yılı modelde 1976 olarak alınmıştır) değeri kullanılmakta ve nakit oranı değeri (Ct') elde edilmekte, daha sonra modelde diğer değişkenlerin değeri aynı iken vergi değişkeninin değeri sıfıra eşitlenerek tekrar nakit oranı değeri (Ct'') elde edilip iki nakit oranı arasındaki fark alınmaktadır.

Bulunan değer (Ct'-Ct'') yasadışı nakdin değeri olarak kabul edilmekte ve buna vergilerdeki değişikliğin (vergi oranlarındaki artışın) sebep olduğu ileri sürülmektedir.

¹³⁹Bu konudaki eleştiri için bkz. Shankar Acharya , "The Underground Economy in the U.S Comment on Tanzi", **IMF Staff Papers**, Vol. 31, 1984, Washington D.C , s.742-751.

gerçekleştirildiği varsayımına yöneliktir ¹⁴⁰. Söz konusu mübadelelerin çoğunun bankacılık sisteminde gerçekleştirildiğinin pek çok iktisatçı tarafından kabul edildiği ileri sürülmüştür. Bu konuda yapılan bir hane halkı araştırması da kanıt olarak gösterilmiştir. Araştırma sonucuna göre ev tamirleri ve hazır yemek hizmetlerinin kayıt dışı satın alınmalarının sadece %50'sinin nakitle gerçekleştirildiği diğer kayıt dışı hizmetlerin ise yaklaşık %25-30'unun nakit dışındaki ödeme araçlarıyla gerçekleştirildiği bulunmuştur.

Ayrıca ABD'deki nakit oranından hareketle kayıt dışı ekonominin hacmi hakkında sağlıklı bilgi edinilemeyeceği de ileri sürülmüştür. Nitekim ABD doları uluslararası nakit olarak kullanılmaktadır ¹⁴¹.

-Bir diğer eleştiri, yasal para ile yasadışı paranın dolaşım hızının aynı olduğu varsayımına yöneliktir. Bu varsayımı destekleyen hiçbir kanıt olmadığı ve kayıt dışı ekonomideki paranın dolaşım hızının yasal ekonomideki paranın dolaşım hızından daha yüksek veya düşük olabileceği ileri sürülmektedir ¹⁴².

-Başka bir eleştiri, gelirin vergi otoritelerine olduğundan düşük gösterilmesine neden olan vergi dışı faktörlerin dikkate alınmaması ile ilgili olmuştur. Yasadışı faaliyetlerin yarattığı gelirlerin nakit talebinde meydana getireceği artışın bu modelde izlenemeyeceği ileri sürülmüştür.

Modelin oluŐturulmasında kullanılan deđiŐkenlere yöneltelen eleştiriler ise;

-Modelin oluŐturulmasında asıl amaç vergilerin kayıt dışı ekonominin hacmi üzerindeki etkilerini belirlemek olmakla beraber vergi deđiŐkeni olarak modele dahil edilen değişkenlerin bu konudaki ilişkiyi açıklamakta yetersiz olduğu ileri sürülmüştür ¹⁴³. Bu eleştiri, özellikle de "faiz gelirleri üzerinden alınan vergi" değişkeninin kullanılmasından kaynaklanmıştır. Nitekim faiz gelirleri üzerinden alınan vergi, verginin diğer gelir unsurları üzerindeki etkisini göstermez. Diğer bir vergi deđiŐkeni olan "kişisel gelir vergisinin kişisel transfer gelirlerine oranı"nın da marjinal vergi oranından çok ortalama vergiyi verdiği iddia edilmiştir.

¹⁴⁰ Edgar L.Feige, "Re-examination of the Underground Economy in the U.S.A Comment on Tanzi", **IMF Staff Papers**, Vol. 33, No.4, Dec. 1986, s.768-781.

¹⁴¹ ABD doları Liberya ve Samoa gibi ölkelerde ulusal para olarak kullanılmakta diğer birçok ölkede (Bahamalar, Bermuda, Dominik Cumhuriyeti, Panama gibi) resmi paranın yanı sıra özgürce kullanılmaktadır. Güney Amerika'nın pek çok bölgesinde ve Uzak Doğu'da milli para gibi kabul edilmektedir. Bkz.Bruno S.Frey ve Werner W.Pommerehne (1984), a.g.m, s.11.

¹⁴² Bu konudaki eleştiri için bkz. Shankar Acharya, a.g.m., s.749.

¹⁴³ Edgar L.Feige, a.g.m., s.773.

-Vergi değişkenleri ile ilgili bir diğer eleştiri ¹⁴⁴, ilave nakit talebini marjinal gelir vergisi oranının belirlediğini ifade ettikten sonra ekonometrik modelde marjinal vergi oranlarının değil ortalama vergi oranlarının kullanılmasına ilişkin yapılmıştır.

1.2.2.3. Mübadele Yaklaşımı

Gözlenmeyen parasal işlemler ile toplam parasal kayıt dışı gelirin hacmini tahmin etmek için geliştirilmiştir ¹⁴⁵. Fisher'in mübadele denkleminde dayalıdır. Söz konusu denklem bilindiği gibi; $MV=PT$ şeklindedir. Burada M; para arzı, V: paranın dolaşım hızı, P: fiyatlar genel düzeyi, T: toplam işlem hacmidir ¹⁴⁶. MV toplam parasal ödemelerin hacmini, PT ise toplam işlem hacmini vermektedir. Miktar teoremine göre, belli bir dönemde belli bir ülkede MV'nin PT'ye eşit olması gerekir. Prensip olarak yaklaşımda MV'nin ve PT'nin birbirlerinden bağımsız tahminlerinin elde edilebilmesi halinde aradaki farkın kayıt dışı geliri vereceği kabul edilmiştir. Ancak, toplam işlem hacmi kayıtlı ve kayıtsız işlemlerden oluştuğu için bu kolayca gerçekleşmez. Bu sebeple toplam işlem hacminin kayıtlı ve kayıtsız işlemlerin toplamından oluştuğu varsayımından hareketle toplam ödemeler hacminin tahminiyle, toplam işlem hacminin buna bağlı olarak kayıt dışı gelirin hacminin tahmin edileceği kabul edilmiştir.

Yaklaşımda ayrıca resmi GSMH ile işlem hacmi (PT) arasında sabit bir ilişkinin olduğu varsayılmış ve işlem hacminin ölçülen GSMH'ye oranındaki her artışın kayıt dışı ekonomideki büyümenin göstergesi olarak değerlendirilebileceği belirtilmiştir. Mübadele yaklaşımında kayıt dışı gelirin hesabında tıpkı sabit oran yaklaşımında olduğu gibi temel yıl seçimi söz konusudur. Temel yıldaki (t yılı) toplam işlemlerin ölçülen GSMH'ye oranı sabit kabul edilmiştir.

Yaklaşım yukarıdaki varsayımlara dayalı olarak kayıt dışı gelirin hacmini hesaplamaktadır ¹⁴⁷.

¹⁴⁴ Bu eleştiriye yönelten Zilberfab, Ben Zion marjinal vergi oranlarını kullanarak tekrar hesaplama yapmıştır. Bkz. Zilberfab Ben Zion, "Estimates of the Underground Economy in the U.S, 1930-80 A Comment on Tanzi", **IMF Staff Papers**, Vol.33, No:4, Dec. 1986, s.790-798.

¹⁴⁵ Söz konusu yöntem 1979 yılında Edgar L.Feige tarafından geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Bkz. Edgar L.Feige, a.g.e., s.13-55.

¹⁴⁶ Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Merih Paya, **Para Teorisi ve Para Politikası**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1994, s.42-43.

¹⁴⁷ Bu yöntemin kayıt dışı ekonominin hacmini tahminde kullandığı formüller; $(Py)^*=(Py)r+(Py)u$, $PT^*=CVc+DVd$, $PT/(Py)^*=k^*=(CVc+DVd)/(Py)^*$, $(Py)u=[(CVc+DVd)/k^*]-(Py)$, $(Py)u=(Py)^*-(Py)r$, Burada; $(Py)^*$: toplam gelir; $(Py)r$: kayıtlı gelir; $(Py)u$: kayıt dışı gelir; C: nakit; Vc: nakit dolaşım hızı; D: çek keşide edilebilen vadesiz mevduat; Vd: çek keşide edilir mevduatların dolaşım hızıdır. Son eşitlik kayıt dışı gelirin toplam gelirden kayıtlı gelirin çıkarılması sonucu elde edilebileceğini göstermektedir.

Mübadele yöntemi de sonuçta parasal verileri kullanarak kayıt dışı geliri hesap etmekle beraber nakit oranı yaklaşımından bazı özellikler itibarıyla ayrılmaktadır.

Farklılaştığı noktaları Şöylece sıralamak mümkündür;

-Mübadele yaklaşımı cari hesap sistemlerinde kayıtlı olmayan ödemelerin toplam hacmi üzerinde yoğunlaŐmaktadır. Oysa nakit oranı yöntemi nakit stokundaki nispi deĐiŐikliklere dayalıdır.

-Mübadele yaklaşımı nakit oranı yaklaşımının temel olarak kabul ettiğı sınırlayıcı varsayımların çoğundan kaçıır. Özellikle de kayıt dışı ekonomideki mübadelelerde sadece "nakit" in araç olarak kullanıldığına dair yapılmış olan varsayım kabul edilmemiş ve çekin de söz konusu mübadelelerde araç olarak kullanılacağı kabul edilmiştir.

Bu yaklaşıma göre, kayıtlı gelirdeki her iyileŐme kayıt dışı gelirin tahminine uygun bir Şekilde yansır ¹⁴⁸.

1.2.3. İstihdam Yaklaşımı

Bu yaklaşımda kayıt dışı ekonominin hacmi, istihdamdaki izler takip edilerek bulunmaya çalıŐılır. İstihdamdaki izler resmi istatistiklerde yer alan verilere dayalı olarak ve anket çalışmaları ile tespit edilebilir.

Birinci yöntem, kayıt dışı ekonominin geliŐiminin tespiti için belli bir zaman dönemi boyunca emeğin iŐgücüne resmi katılım oranına (resmi katılım oranı burada emek gücünün toplam nüfusa oranı olarak ifade edilmiştir) bakmanın daha iyi olacağına dayalıdır. Yöntemde kayıt dışı ekonominin varlığının istihdam rakamlarını bozacağı anlayıŐından hareketle, kayıt dışı ekonomideki bir artışın bu alanda çalışan kişi sayısını arttıracacağı ve bu olayla beraber söz konusu kiŐilerin istihdam kayıtları dışına çıkacakları ve böylece de işgücünün resmi katılım oranında bir düşmenin meydana geleceği ileri sürülmüştür. ¹⁴⁹

Söz konusu yöntem ABD'de Avusturya'da ve İtalya'da uygulanmıştır ¹⁵⁰. Ame-

¹⁴⁸ Yöntemin ABD'de ampirik uygulamasında temel yıl olarak 1939 yılı alınmıştır ve 1939'da kayıt dışı ekonominin olmadığı varsayılmıştır. Kayıt dışı ekonominin olmadığı ve toplam mübadelelerin nominal GSMH'ya oranının bu yıl için %10,3 olduğu ve bunun "normal" olduğu kabul edilmiştir. Buradan hareketle 1978 yılında kayıt dışı ekonominin GSMH'nın %33'ü olduğu tahmin edilmiştir. Söz konusu yöntem yaklaŐımdaki bazı eksiklikler giderildikten sonra 1979 yılı için tekrar kullanılmış ve kayıt dışı ekonominin hacminin GSMH' nın %27'si civarında olduğu tahmin edilmiştir.

¹⁴⁹ Edward F. Denison, "Is US Growth Understated Because of the Underground Economy? Employment Ratios Suggest Not", **Review Income and Wealth**, 28.March, s.1-16.

¹⁵⁰ ABD uygulaması için bkz. Edward F. Denison , a.g.m., s.1-11. Avusturalya uygulaması için bkz. Michael Carter, a.g.m., s.215, İtalya uygulaması için bkz. Bruno Contini, a.g.m., s.199-209.

rika'da diğer yöntemler uygulandığında %10 civarında kayıt dışı ekonomi tespit edilmekte beraber istihdam rakamında bir değişiklik olmadığı görülmüştür. Kayıt dışı ekonominin varlığı yahut hacmi diğer yöntemlerle tespit edilirken istihdam rakamının zaman boyunca seyrinde bir değişikliğin olmaması yöntem yanlılarınınca "eğer kayıt dışı ekonomi olmasaydı istihdam oranı daha yüksek çıkacaktı" şeklinde yorumlanmıştır ¹⁵¹.

Avustralya uygulaması yöntemi destekler sonuçlar vermiştir. İtalya'da ise savaş sonrası ekonomik gelişmenin (boom) en üst noktasına ulaşılan 1962 senesinde tam istihdama çok yakın noktada bulunduğu inancı hakim olduğu için, bu inançtan hareketle kayıt dışı ekonominin varlığının ancak resmi işgücünün bir kısmının kayıt dışına kaymasıyla mümkün olacağı düşüncesiyle söz konusu yöntem uygulanmıştır ¹⁵². Nitekim işgücünün yıldıan yıla düştüğü tespit edilmiştir ¹⁵³.

1.2.4. Üretim Girdilerini Esas Alan Yaklaşım

Bazı fiziksel girdiler ile ekonomideki toplam üretim arasında istikrarlı ilişki olduğunu varsayan "fiziksel girdi yaklaşımı", kayıt dışı ekonominin hacmini ölçmeye yönelik olarak kullanılmış bir diğer yöntemdir ¹⁵⁴.

Bu yöntemde, üretimde kullanılan belli girdilerin miktarı esas alınarak ekonomideki toplam üretim miktarı tahmin edilir. Bu şekilde tespit edilen miktar ile kayıtlı GSMH arasındaki fark kayıt dışı ekonominin hacmi olarak değerlendirilir. Söz konusu yöntem, Hindistan'da temel girdi olarak "elektrik kullanımı" seçilerek kullanılmıştır. Yöntemin zayıflığı, bazı girdiler ile çıktı miktarı arasında sabit bir ilişki olduğuna dair yapılmış varsayımdır. Elektrik tüketimi ile ulusal üretim arasında doğrudan bir bağlantının olduğunu ispat etmek güçtür. Zira ulusal üretim, elektrik tüketimsizin arttırılabileceği gibi elektrik sadece ara malı değil aynı zamanda tüketim malı da olduğu için nispi kullanımındaki artış kayıt dışı ekonominin hacmindeki artış olarak değerlendirilemez.

Kısaca yöntemin uygulanmasında tercih edilen girdi ile GSMH arasında birebir ilişkinin gösterilmesi sorunu vardır.

¹⁵¹ Bkz. Edward F. Denison, a.g.m., s.11.

¹⁵² Bkz. Bruno Contini, a.g.m., s.199.

¹⁵³ İtalyada işgücünün resmi katılımı , 1971'de %42, 1977'de %41,4 olarak gerçekleşmiştir. Bruno Contini, a.g.e., s.199.

¹⁵⁴ Somchai Richupan, "Measuring Tax Evasion, A Brief Description of the Major Techniques", **Finance and Development**, December 1984, Vol. 21, No:4., s.39.

1.2.5. Çoklu Sebep Çoklu Göstergeler (MIMIC) Yöntemi

MIMIC yöntemi, ilk defa, Frey-Weck-Hanneman tarafından kullanılmıştır. Bu yöntemi diğerlerinden ayıran en önemli özellik, kayıt dışı ekonominin para, iş-gücü ve üretim piyasalarında bıraktığı izlerden değil, hepsinden ve eş anlı olarak faydalanmasıdır. Kayıt dışılığa neden olduğu belirtilen; vergi yükü, devletin düzenlemelerinin getirdiği yük, enflasyon, işsizlik, vergi ahlakı, gibi değişkenler bir model yardımı ile bir araya getirilerek kayıt dışı ekonominin hacmini tahmine çalışır. Ancak modele, kayıt dışı ekonomiyi etkileyen faktörlerden sayısal olarak ölçülebilenler dahil edilebilir, bunların dışında kayıt dışı ekonominin doğumu bakımından önemli olan ancak sayısal olarak değeri belirlenemeyen bir takım faktörler modele dahil edilemez¹⁵⁵.

2. Türkiye’de ve Bazı Ülkelerde Kayıt dışı Ekonominin Hacmi

Kayıt dışı ekonomi kuşkusuz sadece Türkiye ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde görülen bir durum değildir. Gelişmiş olan ülkelerde de görülmüş ve hala devam etmekte üstelik giderek yükselen bir hızla artış göstermektedir. Türkiye’deki kayıt dışı ekonominin boyutuna geçmeden önce, bir taraftan bu durumun sadece bir gelişmişlik veya geri kalmışlık meselesi olarak görülüp görülmeyeceği diğer taraftan da kayıt dışı ekonomi hacminin genel olarak dünya’da nasıl bir gelişim gösterdiği konusunu netleştirmek ve bu bilgiler ışında Türkiye’deki kayıt dışı ekonomiyi değerlendirebilmek için, öncelikle dünyadaki gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ile dönüşüm içindeki ülkelere bazılarında kayıt dışı ekonominin 1960’lı yıllardan itibaren boyutlarının hangi büyüklükte olduğu ve nasıl gelişim gösterdiği üzerinde durmakta fayda vardır.

2.1. Gelişmiş Ülkelerde Kayıt Dışı Ekonominin Hacmi

Çeşitli OECD ülkelerinde, 1960-1997 döneminde, kayıt dışı ekonominin kayıtlı ekonomiye oranla hacmini sabit oran yöntemi kullanılarak tahmin eden çalışmaya ait sonuçlar Tablo.21’de görülmektedir.

¹⁵⁵ Bu konuda bkz. Fatih Savaşan, "Türkiye’de Kayıt dışı Ekonomi ve Vergi Kaybı Tahminleri", **Vergi Kayıp ve Kaçaklarının Önlenmesi Yolları**, 19. Türkiye Maliye Sempozyumu, 10-14 Mayıs 2004, Uludağ Üniv., İ.İ.B.F., Maliye Bölümü, 2004, s.58.

Tablo. 21

**Çeşitli OECD Ülkelerinde Kayıt Dışı Ekonominin Kayıtlı Ekonomiye Oranı
(1960-2001) (%)**

	1960	1978	89-90	90-93	94-95	96-97	99-2000	2000-01*
İsveç	5.4	13.2	15.8	17.0	18.6	19.5	19.2	19.1
Belçika	4.7	12.1	19.3	20.8	21.5	22.2	22.2	22.0
Danimarka	3.7	11.8	10.8	15.0	17.8	18.2	18.0	17.9
İtalya	4.4	11.4	22.8	24.0	26.0	27.2	27.1	27.0
Hollanda	5.6	9.6	11.9	12.7	13.7	13.8	13.1	13.0
Fransa	5.0	9.4	9.0	13.8	14.5	14.8	15.2	15.0
Norveç	4.4	9.2	14.8	16.7	18.2	19.4	19.1	19.0
Avusturya	4.6	8.9	5.1	6.1	7.0	8.6	9.8	10.6
Kanada	5.1	8.7	12.8	13.5	14.8	14.9	16.0	15.8
Almanya	3.7	8.6	11.8	12.5	13.5	14.8	16.0	16.3
Amerika	6.4	8.3	6.7	8.2	9.2	8.8	8.7	8.7
İngiltere	4.6	8.0	9.6	11.2	12.5	13.0	12.7	12.5
Finlandiya	3.1	7.6	-	-	-	-	18.1	18.0
İrlanda	1.7	7.2	11.0	14.2	15.4	16.0	15.9	15.7
İspanya	2.6	6.5	16.1	17.3	22.4	23.0	22.7	22.5
İsviçre	1.1	4.3	6.7	6.9	6.7	7.8	8.6	9.4
Japonya	2.0	4.1	-	-	10.6	11.3	11.2	11.1
Yunanistan	-	-	-	27.2	29.6	30.1	28.7	28.5
Avustralya	-	-	10.1	13.0	13.8	13.9	14.3	14.1
Y.Zelanda	-	-	9.2	9.0	11.3	-	12.8	12.6
Portekiz		-	-	15.6	22.1	22.8	22.7	22.5
Ortalama	5.1	8.7	11.9	14.4	15.9	16.8	16.8	16.7

Kaynak: F.Shneider : "Illegal Activities And The Generation of Value Added:Size, Causes And Measurement of Shadow Economies", **Bulletin on Narcotics**,Vol.LII, Nos.1/2, 2000,s.11.

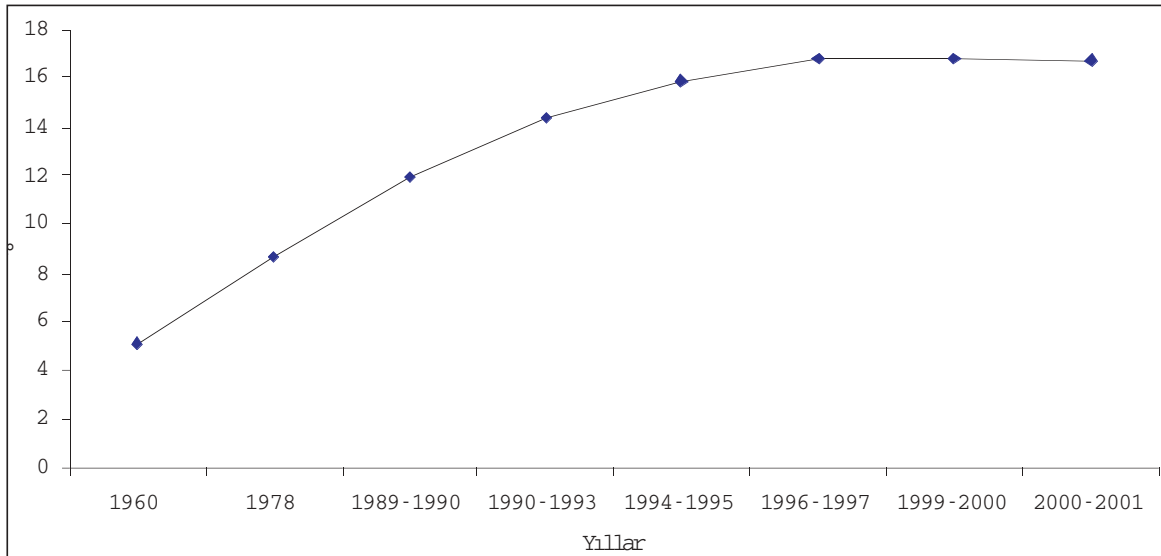
Tablo.21’de yer alan veriler genel olarak 1960-1997 döneminde tüm OECD ülkelerinde kayıt dışı ekonomi hacminin artış trendi göstermiş olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim 1960 yılında kayıt dışı ekonominin hacmi ortalama %5.1 iken, 1978’de %8.7’ye, 1989-90’da %11.9’a, 1994-95’de %15.9’a ve 1999-2000’de %16.8’e yükselmiştir.

Daha ayrıntılı bir incelemeyle;

- **1960 yılından 1978 yılına kadar** geçen yaklaşık 20 yıllık bir süreçte, kayıt dışı ekonomi hacminin **ortalama %71 artış** gösterdiği ve 1978 yılı itibarıyla kayıt dışı ekonominin en yüksek olduğu ilk üç ülkenin sırasıyla; İsveç (%13.2), Belçika (%12.1), Danimarka (%11.8) olduğu,

-**1978-1997 arasındaki** 20 yıllık süreçte ise sadece Avusturya’da %3’lük gerileme görülürken, bu dönemde kayıt dışı ekonominin **ortalama %93 artış** gösterdiği olduğu ve 2000 yılı itibarıyla kayıt dışı ekonominin en yüksek oranda olduğu üç ülkenin sırasıyla; Yunanistan (%28.7), İtalya (%27.1), İspanya ve Portekiz (%22.7) olduğu, görülmektedir.

Grafik 10. OECD Ülkelerinde Kayıt Dışı Ekonominin Kayıtlı Ekonomiye Ortalama Oranı

Tablo 21’de yer alan tahminlere göre 1978’den 1997’ye en düşük artış oranı %6 ile ABD’de görülmüştür. Ancak biri Amerikan Gelir İdaresi olan IRS’ nin 1973 yılını esas alarak 1940-1992 dönemi için yaptığı çalışma, diğeri kayıt dışı ekonomi duayeni Feige ‘in 1940 yılını esas alarak yine sabit oran yöntemine göre yaptığı tahminler sonucu ortaya çıkan büyüklükler ve artış oranlarının daha yüksek düzeyde olması, A.B.D’ nin kayıt dışı ekonomin en düşük oranda artış gösterdiği ülke olduğunun kabul edilmesini engellemektedir.

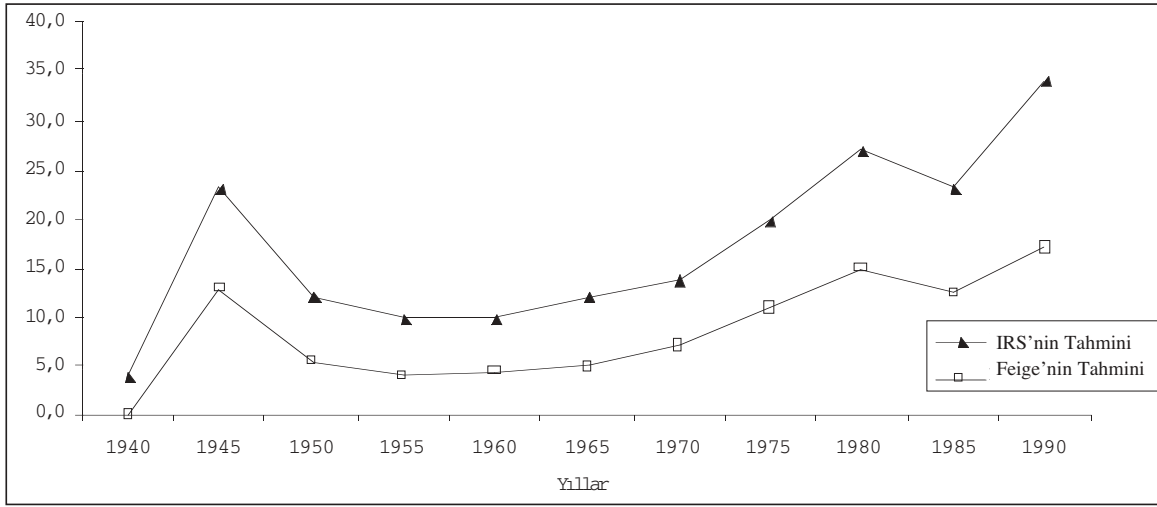
Tablo.22

**A.B.D’ de Kayıt dışı Ekonominin Sabit Oran Yöntemine Göre Hacmi
(1940-90) (%)**

Yıllar	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990
IRS'nin tahmini (%)	4	23.0	12.0	10.0	10.0	12.0	14.0	20.0	27.0	23.0	34.0
Feige'in tahmini (%)	0	13.0	5.5	4.0	4.5	5.0	7.0	11.0	15.0	12.5	17.0

Kaynak: Edgar L. Feige,a.g.e.,(1993) ,s.7.

Grafik 11. ABD’de Kayıtdışı Ekonominin Hacmi (1940-1990) (%)

Diğer OECD ülkelerindeki kayıt dışı ekonomi ile ilgili son verilere göre **1997 yılı itibarıyla kayıt dışı ekonominin hacmi en yüksek olduğu ülkeler, Güney Avrupa ülkeleri olan; Yunanistan (%30.1), İtalya (%27.2), İspanya (%23.0) ve Portekiz (%22.8)** dir.

Bu sıralamayı bir başka çalışma sonuçları aynen doğrulamaktadır ¹⁵⁶. Bahsedilen ikinci çalışmaya göre kayıt dışı ekonominin en yüksek boyutlarda görüldüğü ülkeler sırasıyla; Yunanistan (%27.2), İtalya (%20.4), İspanya (%16.1), Portekiz (%15.6)'dir. 1997 yılı verilerine göre OECD ülkeleri arasında en düşük kayıt dışı ekonomi %8.6 ile Avusturya'dadır.

2.2. Dönüşen Ekonomilerde Kayıt Dışı Ekonominin Hacmi

Eski Sovyetler Birliği'ne bağlı ülkeler ile Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri'ndeki

¹⁵⁶ Johnson ve diğerleri,1998

kayıt dışı ekonominin hacmini, fiziksel girdi (elektrik) yöntemine göre; 1989-1995 dönemini; 1989-90, 1990-93, 1994-95 olmak üzere üç alt dönem halinde tahmin etmiş çalışma sonuçları Tablo.25’de gösterilmiştir.

2.2.1. Eski Sovyetler Birliği’ne Bağlı Ülkelerde

Eski Sovyetler Birliği’ne bağlı ülkelerden, tabloda yer alanlardaki kayıt dışı ekonominin hacmi, fiziksel girdi (elektrik) yöntemine göre iki ayrı çalışmada tahmin edilmeye çalışılmıştır. Her iki çalışmanın sonuçları da **kayıt dışı ekonominin genel olarak artış eğilimi içinde olduğunu göstermektedir**. İki çalışmanın ortaya koyduğu sonuçlar iki bakımdan farklılık göstermektedir; 1. İkinci çalışmaya göre daha yüksek oranlarda kayıt dışı ekonomi mevcuttur. 2. Kayıt dışı ekonominin hacminde, 1989-90’dan 1990-93 dönemine, ilk çalışmaya göre %53.8’lik, ikinci çalışma sonuçlarına göre ise %115.4’lük artış olmuşken, ikinci dönemden üçüncü döneme artış hızında önceki döneme göre gerileme görülmüştür. Nitekim 1990-93’e göre 1994-95’de ilk çalışmaya göre kayıt dışı ekonomi %37.3, ikinci çalışmaya göre %24.3’lük artış göstermiştir.

Tablo. 23

Dönüşen Ekonomilerde Kayıt Dışı Ekonominin Hacmi

(1989-95)

(%)

Eski Sov.Birliği	1989-90		1990-93		1994-95	
Azerbaycan	21.9	(-)	33.8	(41.0)	59.3	(49.1)
Estonya	19.9	(-)	23.9	(35.9)	18.5	(45.4)
Gürcistan	24.9	(19.5)	43.6	(50.8)	63.0	(62.1)
Kazakistan	17.0	(-)	22.2	(29.8)	34.2	(38.2)
Latvia	12.8	(18.4)	24.3	(32.2)	34.8	(43.4)
Litvanya	11.3	(19.0)	26.0	(38.1)	25.2	(47.0)
Moldavya	18.1	(-)	29.1	(-)	37.7	(-)
Rusya	14.7	(-)	27.0	(36.9)	41.0	(39.2)
Ukrayna	16.3	(-)	28.4	(37.5)	47.3	(53.7)
Özbekistan	11.4	(13.9)	10.3	(23.3)	8.0	(29.5)
Ortalama	16.7	(16.2)	25.7	(34.9)	35.3	(43.6)
Ort.veDoğ. Avr.	1989-90		1990-1993		1994-1995	
Bulgaristan	24.0	(26.1)	26.3	(32.7)	32.7	(35.0)

Hırvatistan	22.8	(-)	23.5	(39.0)	28.5	(38.2)
Çek Cumhuriyeti	6.4	(23.0)	13.4	(28.7)	14.5	(23.2)
Macaristan	27.5	(25.1)	30.7	(30.9)	28.4	(30.5)
Polonya	17.7	(27.2)	20.3	(31.8)	13.9	(25.9)
Romanya	18.0	(20.9)	16.0	(29.0)	18.3	(31.3)
Slovakya	6.9	(23.0)	14.2	(30.6)	10.2	(30.2)
Slovenya	-	(26.8)	-	(28.5)	-	(24.0)
Ortalama	17.6	(17)	20.6	(32.4)	20.9	(31.6)

Kaynak: F. Shneider, a.g.e.,s.12.

Tek tek ülkeler ele alındığında ise çalışmalardan ilk belirtileninde kayıt dışı ekonomi hacmi;

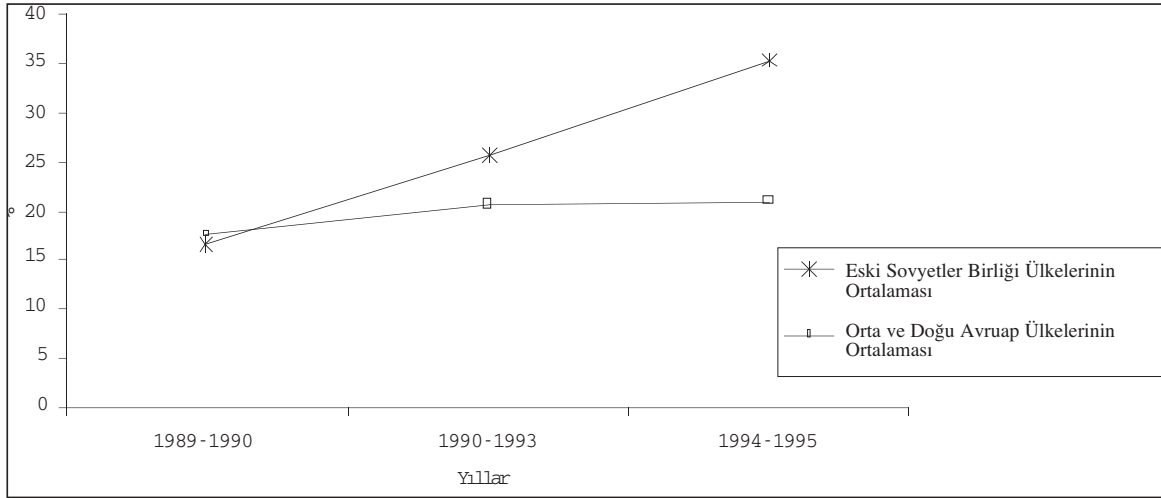
- **1989-1995 döneminde**, sadece Estonya ve Özbekistan’da azalmış olmakla beraber genel olarak artış eğilimi göstermiştir.

En yüksek artışların görüldüğü üç ülke sırasıyla; Ukrayna (%190), Rusya (%178) ve Azerbaycan (%170)’ dır.

- **1994-95 yılı itibarıyla en yüksek olduğu üç ülke ise; Gürcistan (%63), Azerbaycan (%59.3), Ukrayna’dır (%47.3).** Bunlardan Gürcistan’daki kayıt dışı ekonomi her dönemde diğer ülkelere kıyasla daha yüksek oranlarda olmuştur.

Diğer çalışmaya göre, genel olarak önceki çalışmaya göre daha yüksek oranlar tespit edilmiştir. Bu çalışmaya göre, aynı dönemde kayıt dışı ekonominin **en yüksek olduğu ülkeler sırasıyla; Gürcistan (%62.1), Ukrayna (%53.2) ve Azerbaycan’dır (%49.1).**

Grafik 12. Dönüşen Ekonomilerde Kayıt Dışı Ekonominin Hacmi

2.2.2 Orta ve Doğu Avrupa Ülkelerindeki Durum

Bu ülkelerdeki, kayıt dışı ekonominin hacmi ile ilgili yapılmış iki çalışmaya dair sonuçlar incelendiğinde; tabloda sonuçları parantez içinde gösterilen ikinci çalışmada bir taraftan (istisnalar bir yana) genel olarak birinciye göre daha yüksek hacimler, diğer taraftan daha yüksek ortalama artış oranı tespit edilmiştir.

Her iki çalışma da **Polonya’da kayıt dışı ekonominin azaldığını** gösterirken, ikinci çalışma Slovenya’da da düşüő olduğunu göstermiştir. İlk çalışmaya göre, en yüksek artış oranı Çek Cumhuriyeti’ndedir (%126). 1994-95 yılı itibarıyla birinci çalışmaya göre en yüksek **kayıt dışı ekonominin görüldüğü üç ülke sırasıyla; Bulgaristan (%32.7), Hırvatistan (%28.5) ve Macaristan (%28.4) iken**, ikinci çalışmaya göre ise; Hırvatistan (%38.2) ve Bulgaristan (%35.0) ve Romanya’dır (%31.3). Her iki çalışmaya göre ilk üçe giren ülkeler aynı olmakla beraber sıralamalarda farklılık görülmektedir.

2.3. Gelişmekte Olan Ülkelerde Kayıt Dışı Ekonominin Hacmi

Gelişmekte olan ülkelerdeki kayıt dışı ekonomi hacmini tespit etmeye yönelik olarak; bazı Afrika ülkeleri, Asya ülkeleri ile Orta ve Güney Amerika ülkelerinde, 1989-90 dönemi için fiziksel girdi yöntemine yapılmış tahmin, 1999-2000 dönemi için sabit oran yöntemine göre yapılmış tahmin ile Orta ve Güney Amerika ülkeleriyle kimi Asya ülkeleri için 1990-93 dönemi için ayrıca MIMIC yöntemine göre yapılmış tahmin Tablo.24’de gösterilmiştir ¹⁵⁷.

¹⁵⁷ Fredrich Schneider, Dominik Enste: “Hiding in the Shadows, The Growth of the Underground Economy”, **IMF, Economic Issues**, No.30, March 2002.

Gelişmekte olan ülkelerdeki kayıt dışı ekonominin, genel olarak, uzun bir dönem boyunca gelişme trendini tespiti için yeterli veriler elde edilememiştir. Bu sınırlı veriler, sadece belli tarihlerdeki boyutun büyüklüğü ve her grup içindeki ülkelerin kendi aralarında ve birbirleri ile kıyaslanmasına olanak verecek niteliktedir. Bu bağlamda tablodaki veriler incelendiğinde her ülke grubu için şu değerlendirmeler yapılabilmektedir.

2.3.1. Afrika Ülkelerindeki Durum

Genel olarak fiziksel girdi yöntemine göre bulunan büyüklükler, sabit oran yöntemine göre bulunanlara kıyasla daha yüksektir.

-Fiziksel girdi yaklaşımına göre, **1989-90 döneminde ortalama %45.8,**

-Sabit oran yöntemine göre, **1999-2000 döneminde ortalama %41.1'dir.**

Ülke bazında incelediğinde kayıt dışı ekonominin en yüksek olduğu ülkeler sırasıyla;

- Fiziksel girdi yaklaşımına göre: Nijerya (%76.0), Mısır (%68.0), Tunus(%45.0)'dur,

-Sabit oran yöntemine göre; Tanzanya(%58.3), Nijerya(%57.9), Tunus (%38.4)'dur.

Her iki yöntemle göre sıralama değişmiş olsa da **Nijerya ve Tunus kayıt dışı ekonominin en yüksek olduğu ülkelerdir.**

2.3.2. Orta ve Güney Amerika Ülkelerindeki Durum

Kayıt dışı ekonominin hacmini ortaya koyan rakamlarda, kayıt dışı ekonominin hacmini tahmin etmek için kullanılmış yöntemler farklı olduğu için temkinle yaklaşmakla beraber, **1989-2000 döneminde artış trendinin olduğu görülmektedir.**

- Fiziksel girdi yöntemine göre, **1989-90 döneminde ortalama %37.3,**

- MIMIC yöntemine göre, **1990-93 döneminde ortalama %39.0'dır.**

- Sabit oran yöntemine göre, **1999-2000 döneminde ortalama %42.2 oranında olduğu tahmin edilmiştir.**

Ülke bazında incelediğinde;

-Fiziksel girdi yöntemine göre kayıt dışı ekonominin en yüksek görüldüğü ülkeler sırasıyla; **Guatemala (%61.0), Meksika (%49.0) ve Peru %44.0'dur,**

-MIMIC yöntemine göre; **Bolivya (%65.6), Panama (%62.1), Peru (%57.4) ve Guatemala (%50.4)'dır.**

–Sabit oran yöntemine göre ise; **Bolivya (%67.1), Panama (%64.1), Peru (%59.9) ve Guatemala (%51.1)’dir.**

Üç yönteme göre farklı oranlar elde edilmiş olsa da kayıt dışı ekonominin en yüksek oranlarda olduğu ülkelerde ciddi bir değişiklik görülmemektedir.

Tablo.24

Gelişmekte Olan Ülkelerde Kayıt Dışı Ekonominin Kayıtlı Ekonomiye Oranı

(1989-2000)

(%)

AFRİKA ÜLKELERİ	Fiziksel girdi yaklaşımı (Elektrik) 1989-90 ortalaması	Sabit Oran yöntemi 1989-90 ortalamaası	MIMIC Yaklaşımı 1990-93 ortalaması	Sabit Oran yöntemi 99-2000 ortalaması
Bostwana	27.0	-	-	33.4
Mısır	68.0	-	-	35.1
Mauritius	20.0	-	-	-
Moroco	39.0	-	-	36.4
Nigerya	76.0	-	-	57.9
Güney Afrika	-	9.0	-	28.4
Tanzanya	-	31.0	-	58.3
Tunus	45.0	-	-	38.4
Ortalama	45.8			41.1
ORTA/GÜNEY AMERİKA				
Arjantin	-	-	21.8	25.4
Bolivya	-	-	65.6	67.1
Brezilya	29.0	-	37.8	39.8
Şili	37.0	-	18.2	19.8
Kolombia	25.0	-	35.1	39.1
Kosta Rika	34.0	-	23.2	26.2
Ekvator	-	-	31.2	34.4
Guatemala	61.0	-	50.4	51.5
Hondorus	-	-	46.7	49.6
Meksika	49.0	33.0	27.1	30.1
Panama	40.0	-	62.1	64.1
Paraguay	27.0	-	-	-

Peru	44.0	-	57.4	59.9
Uruguay	35.2	-	-	51.1
Venezuela	30.0	-	30.8	33.6
Ortalama	37.3		39.0	42.2
ASYA				
Kıbrıs	21.0	-	-	-
Hong kong	13.0	-	-	16.6
Hindistan	-	22.4	-	23.1
İsrail	29.0	-	-	21.9
Malezya	39.0	-	-	31.1
Filipinler	50.0	-	-	43.4
Singapur	13.0	-	-	13.1
G. Kore	38.0	-	20.3	27.5
Sri Lanka	40.0	-	-	44.6
Tayvan	-	14.9	16.5	19.6
Tayland	71.0	-	-	52.6
Ortalama	34.8			29.3

Kaynak; Shneider&Enste,2001,s.10.

2.3.3. Asya Ülkelerindeki Durum:

Tablo.24'de yer alan Asya ülkelerinde kayıt dışı ekonominin hacmi; fiziksel girdi yöntemine göre **ortalama %34.8**, sabit oran yöntemine göre ise **ortalama %'dir**.

Ülke bazında ele alındığında;

- Fiziksel girdi yöntemine göre kayıt dışı ekonominin en yüksek olduğu ülkeler; **Tayland (%71.0), Filipinler (%50.0), Sri Lanka (%40.0)'dir**,

- Sabit oran yöntemine göre ise; **Tayland (%52.6), Sri Lanka (%44.6) ve Filipinler (%43.4)'dir**. Oranlar ve sıralama farklı olsa da ilk üçe giren ülkeler aynıdır.

Üç ayrı grupta toplanılan gelişmekte olan ülkelerdeki kayıt dışı ekonomi ortalamaları, 1989-90 dönemi itibarıyla birbirleriyle kıyaslandığında, kayıt dışı ekonominin Afrika ülkelerinde daha yüksek oranda görüldüğü, ikinci sırada Orta ve Güney Amerika ülkelerinin yer aldığı, Asya ülkeleri ortalama olarak en düşük oranların olduğu söylenebilir.

Kısaca kayıt dışı ekonomi 1999-2000 itibarıyla;

- * **Afrika ülkelerinde ortalama %41.1,**
- * **Orta ve Güney Amerika ülkelerinde %42.2 ve**
- * **Asya ülkelerinde %29.3 iken**
- * **OECD ülkelerinde ortalama %16.7'dir.**

Buna göre, gelişmiş ülkelere göre gelişmekte olan ülkelerde kayıt dışı ekonomi yaklaşık ortalama 2.2 kat daha fazladır. Bu sonuç bize kayıt dışı ekonomi ile ekonomik gelişmişlik düzeyi arasında ilişki olduğunu göstermektedir.

2.4. Kayıt dışı Ekonominin Türkiye'deki Boyutları

Türkiye' de kayıt dışı ekonomi konusuna ilgi 1990'lı yılların ortalarından itibaren başlamış ve bu konudaki ilk çalışmalar 1994 yılından itibaren Türkçe literatüre girmeye başlamıştır. İlginin sebebi, Türkiye'nin uzun yıllardan beri yaşadığı ve kronik hal almış olan konsolide bütçe açıkları ve bu açıkların finansman sorunu olmuştur. Nitekim, Türkiye'de 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren kamusal finansman sorunu yaşanmış, bütçe açıklarının finansmanı sağlıklı kaynaklarla sağlanamamış, öncelikle Merkez Bankası kaynaklarına başvurulmuş ve enflasyon oranı 1978'de %23 civarındayken 1980'de %107.6'ya yükselmiştir. Merkez Bankası kaynaklarına dayalı finansman, enflasyonu üç haneli rakamlara yükseltince kamusal finansmanın sağlanmasında dışı ve iç borçlanma ağırlıkları değişen şekilde kullanılmış, bu, makro ekonomik dengeler üzerinde olumsuz etkiler yaratmış, enflasyon, ödemeler dengesi açıklarına yol açmıştır. İç borçlardaki artışın piyasa faiz oranını arttırması ekonomide birtakım sorunlar yarattığı gibi bütçe üzerindeki borç faiz ödemelerinin getirdiğı yükü de arttırmış ve bütçe giderek kaynakları vergi ödeyenlerden borç verenlere doğru transfer eden bir görünüm kazanmıştır¹⁵⁸.

Bütçe açıklarının söz konusu olduğı dönemde hep kayıt dışı ekonomi var olmuştur. Bir taraftan bütçe açıkları bir sorun teşkil ederken, diğer taraftan kayıt dışı ekonominin varlığı, kayıt dışı ekonominin hacmi ve doğurduğı vergi kaybı konusunda merak uyandırmıştır. Kayıt dışı ekonominin ekonomideki büyüklüğünü tahmin etmeye yönelik çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

Türkiye'deki kayıt dışı ekonominin hacmini tahmin etmek için bugüne kadar çok sayıdaki araştırmacı tarafından, en çok, parasal yaklaşıma dayalı yöntem-

---

¹⁵⁸ 1980 yılından 2005 yılına kadar, Türkiye'de borç faiz ödemelerinin konsolide bütçe içindeki payı için bkz. Tablo.1

ler olan ekonometrik yöntem, sabit oran ve işlem hacmi yöntemleri kullanılmıştır. Bununla beraber; GSMH yaklaşımı, karma yöntemin yanı sıra, vergi inceleme sonuçlarından, sektörel izlerden ve istihdamdaki izlerden hareketle de tahminler yapılmıştır.

Ancak, belli bir dönem için, farklı yöntemlerle bulunan sonuçlardaki farklılık bir yana, aynı yöntemin kullanıldığı durumlarda bile kayıt dışı ekonominin hacmi farklı tespit edilmiştir. Bununla beraber, yapılan çalışmaların önemli bir kısmı, bazen verilerdeki yetersizliklerden dolayı, bazen de kullanılan yöntemin yapısındaki sorunlardan dolayı, Türkiye’deki kayıt dışı ekonomiyi açıklayıcı olmamışlardır. Bir takım eksikliklerine rağmen sabit oran yöntemi kayıt dışı ekonominin hacmini tahmini için kullanılan yöntemler arasında en anlamlı sonuçları ortaya koyabilmektedir. Bu özelliğinden dolayı başka ülkelerde de yaygın olarak kullanılmış olan yöntem budur. Türkiye’deki kayıt dışı ekonominin hacmini tahmin için, bu yöntem, çeşitli araştırmacılarca kullanılmış temel alınan yılın farklı olması sebebiyle birbirinden farklı, bazen açıklayıcılık gücü zayıf sonuçlar elde edilmiştir. Bununla beraber, yapılmış çalışmalar önceki yıllarda yapılmış olduklarından son yıllardaki kayıt dışı ekonominin hacminin nasıl seyrettiği ile ilgili bilgi veremedikleri için kayıt dışı ekonomiyi tekrar hesaplama ihtiyacı doğmuştur.

Bu sebeple, bir taraftan, diğer ülkelerdeki kayıt dışı ekonomiler ile Türkiye’deki kayıt dışı ekonomiyi karşılaştırabilecek büyüklükleri elde edebilmek, diğer taraftan da iki farklı yaklaşımın benimsendiği 1970-1980 dönemi ile 1980 sonrası günümüze kadar devam eden süreçte, kayıt dışı ekonominin hacminin nasıl seyrettiği ile ilgili değerlendirmeler yapabilmek için 1970 yılından günümüze, sabit oran yöntemine göre kayıt dışı ekonomi hesaplanmıştır.

Daha önce de belirtildiği üzere, bu yönteme dayalı olarak kayıt dışı ekonominin tahmini yapılırken kullanılan en önemli varsayım, kayıt dışı ekonomik faaliyetlerde nakitin kullanıldığıdır. Söz konusu yöntem uygulanırken inceleme dönemi boyunca nakitin vadesiz mevduata oranı alınmakta ve bu oranın en düşük olduğu yıl kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin en düşük seviyede olduğu, kabul edilmekte ve buna dayalı olarak kayıt dışı ekonomi tahmin edilmektedir.

Türkiye’de 1970 yılından 2004 yılına kadar nakitin vadesiz mevduata oranı (C/D) hesaplandığında, bu oranın en düşük olduğu yılın 1973 yılı olduğu görülmüştür. Bu sebeple, yöntemin özelliği gereği, 1973 yılında kayıt dışı ekonominin olmadığı kabul edilmiş ve buna dayalı olarak 1970-2004 döneminde kayıt dışı ekonominin büyüklüğü hesaplanmış, sonuçlar ise Tablo. 25’te gösterilmiştir.

Tablo.25**Sabit Oran Yöntemine Göre Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonominin Hacmi
(1970-2004)**

Yıllar	Kayıtlı Ekonomi	Kayıt dışı ekonomi	Kayıt dışı ekonomi/ Kayıtlı ekonomi (%)	Kayıt ekonomisi artış oranları (%)
1970	207.814.800.000	10.285.413.140	4.9	
1971	261.072.600.000	5.988.083.693	2.2	-55
1972	314.139.600.000	2.897.702.500	0.9	-59
1973	399.088.600.000	0	0	
1974	537.677.600.000	1.065.206.105	1.9	190
1975	690.900.800.000	519.144.154	0.07	-2614
1976	868.065.800.000	262.693.533	3.0	4185
1977	1.108.270.700.000	926.379.369	8.3	176
1978	1.645.968.500.000	2.838.515.876	17.2	107
1979	2.876.522.900.000	7.701.404.651	26.7	55
1980	5.303.010.200.000	18.341.165.840	34.5	29
1981	8.022.745.300.000	34.993.024.700	43.6	26
1982	10.611.859.200.000	64.199.695.200	60.4	8.5
1983	13.933.008.100.000	35.049.618.750	25.1	- 58.4
1984	22.167.739.900.000	16.081.290.360.000	72.5	188.8
1985	35.350.318.400.000	29.064.023.780.000	82.2	13.3
1986	51.184.759.300.000	26.871.122.690.000	52.4	- 36.2
1987	75.019.388.000.000	39.394.803.300.000	52.5	0.19
1988	129.175.103.700.000	98.648.335.560.000	76.3	45.3
1989	230.369.937.100.000	197.990.202.300.000	85.9	12.5
1990	397.177.547.400.000	374.173.657.800.000	94.2	9.6

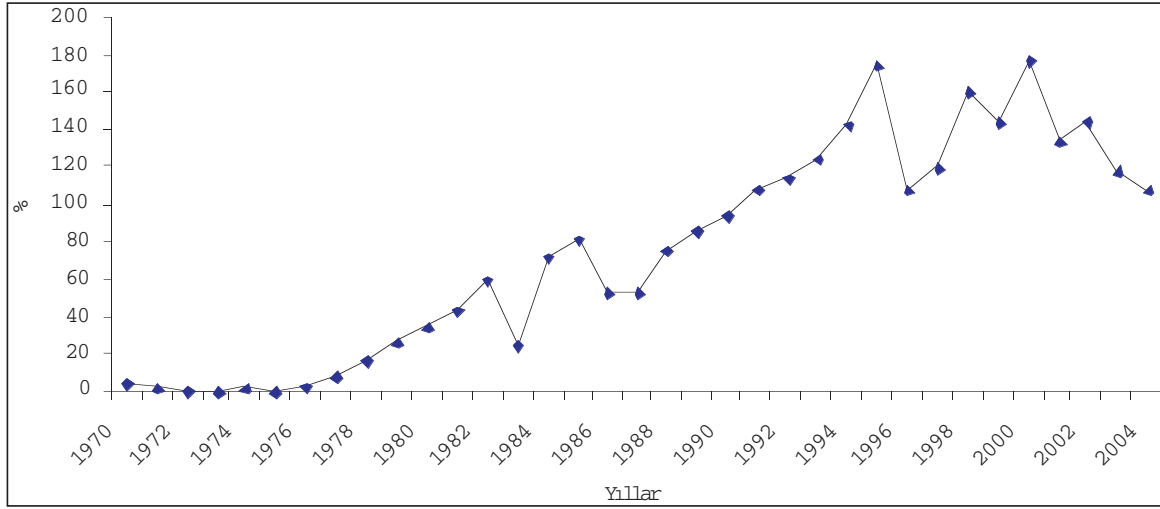
1991	634.431.097.000.000	687.160.048.700.000	108.3	14.9
1992	1.103.843.422.900.000	1.267.145.934.000.000	114.8	6.0
1993	1.997.323.000.000.000	2.490.689.281.000.000	124.7	8.6
1994	3.887.903.000.000.000	5.573.114.208.000.000	143.3	14.9
1995	7.854.887.000.000.000	13.702.969.093.000.000	174.4	21.7
1996	14.978.067.000.000.000	16.154.031.411.000.000	107.8	- 38.1
1997	29.393.262.000.000.000	35.278.822.989.000.000	120.0	11.3
1998	53.518.332.000.000.000	85.989.694.109.000.000	160.6	33.8
1999	78.282.967.000.000.000	113.079.000.000.000.000	144.4	-10.0
2000	125.596.129.000.000.000	223.746.000.000.000.000	178.1	23.3
2001	176.483.953.000.000.000	236.719.000.000.000.000	134.1	- 24.7
2002	275.032.366.000.000.000	398.884.000.000.000.000	145.0	8.1
2003	356.680.888.000.000.000	420.536.000.000.000.000	117.9	-18.6
2004	428.932.343.000.000.000	460.465.000.000.000.000	107.3	- 8.9

Kaynak: İstatistik Göstergeler 1923-2005, DİE, <http://www.die.gov.tr>, T.C.Merkez Bankası, <http://www.tcmb.gov.tr>

Çalışma sonuçlarına göre, 1970 yılında kayıt dışı ekonominin kayıtlı ekonomiye oranı %4.9 iken 1973 yılına doğru gerileme göstermiştir. 1970-1975 arası yıllarda kayıt dışı ekonominin hacmi ihmal edilebilecek düzeylerde iken, 1976 yılından itibaren 1977 ve 1978 yıllarında ciddi artışlar göstermiş, daha sonra günümüze kadar bu artış trendi devam etmiştir. İlk defa 1978 yılında iki haneli hale gelen kayıt dışı ekonomi oranları, 1990 yılına kadar iki haneli yapıyı yükselen bir trendde korumuş, 1991 yılından itibaren kayıt dışı ekonomi oranı üç haneli hale gelmiş, başka bir deyişle kayıtlı ekonomik faaliyetlerin hacmini aşan bir hal almıştır.

1970 yılında kayıtlı ekonomiye oranla %4.9 olan kayıt dışı ekonomi, 1973 yılına kadar azalmış, 1974 yılında %1.9 iken 1975 yılında %0.07 oranına gerilemiştir. 1975 yılı, önceki yıllara göre enflasyon oranında ciddi gerilemenin görüldüğü yıldır. Zira, enflasyon oranı 1974 yılında %29.9 iken 1975 yılında %10.1'e gerilemiş, sonra 1976 yılında %15.6'ya, 1977 yılında %24.1'e 1978 yılında %52.6'ya ve 1979 yılında %63.9'a yükselmiştir.

Grafik 13. Türkiye’de Kayıt Dışı Ekonominin Kayıtlı Ekonomiye Oranı

Kayıt dışı ekonominin hacminde inceleme dönemi boyunca en düşük oran 1975 yılında görülmüŐü olmakla beraber, hemen arkasından gelen 1976 ve 1977 ve 1978 yıllarında, inceleme döneminin, en yüksek oranlı (1984 yılındaki hariç) artışları görülmüŐü. Öyle ki, 1976 yılında kayıtlı ekonomiye oranla kayıt dışı ekonomi %3.0 iken, %176’lık artışla, 1977 yılında %8.3’e yükselmiş, bu yıldan 1978 yılına, %107’lik artışla, 1978 yılında %17.2’ye yükselmiştir. Tabi bu oranlardaki artış tek başına enflasyona bağlanamaz. Söz konusu dönem, üretimdeki düşüŐler ve buna bağlı olarak işsizliğin arttığı, fiyatlar genel seviyesindeki yükseliŐ ile satın alma gücünde gerilemelerin meydana geldiği bir dönemdir. Üretimde meydana gelen daralmalar, ithal ikameci politikaların izlenmesi sonucu uygulanan ithalat sınırlamaları ile birleşince, kaçakçılığın artmasında önemli olmuştur. 1970’li ikinci yarısı sadece ekonomik değil aynı zamanda sosyal ve siyasal açıdan da ciddi sorunların yaşandığı bir dönem olmuş ve 1980 Eylülündeki askeri darbe ile sonuçlanmıştır. 1970 yılından 1980 yılına kadarki süreçte kayıt dışı ekonomi oranı %444,8 artış göstermiştir.

1980 sonrası günümüze kadar olan dönem, Türkiye’nin içinde bulunduğu ekonomik güçlüklerden çıkabilmek için ihtiyaç duyulan finansal desteğin, küreselleşen dünya ekonomisi ile entegre olmasını sağlayacak, serbest piyasa ekonomisi anlayıŐına dayalı ve dıŐa açık büyüme modelinin gereklerine uygun önlemlerin yer aldığı ekonomik istikrar programının uygulanmasına bağlı olarak elde edilen bir dönem olmuştur. Gerek 1980 yılında gerekse daha sonraki yıllarda ihtiyaç duyulan finansal destekler aynı çizgideki diğer istikrar programlarının uygulanması suretiyle elde edilmiştir. Bu bağlamda, daha önce de belirtildiği gibi Türkiye önce dış ticareti serbestleştirip, sonra finansal serbestliğe geçmiş ve böylece Türkiye ekonomisi dıŐsal faktörlerin etkisine her zamankinden daha fazla açık hale gelmiştir.

Öncekine göre farklı politikaların uygulandığı dönemin başında, yani 1980 yılında, kayıt dışı ekonomi kayıtlı ekonomiye oranla %34.5 iken, darbe sonrası askeri hükümet döneminde, yani 1981 ve 1982 yıllarında, artış göstermiştir. Gerek 1981 ve gerekse 1982 yılında vergi affı yasaları çıkarılıp uygulanmıştır. Seçim yılı olan ve bir vergi affı yasaının da uygulandığı 1983 yılında, kayıt dışı ekonomi %58.4 oranında gerileme göstererek %25.1 oranında gerçekleşmişse de seçim sonrası yıl olan 1984 yılında, bir önceki yıla göre %188.8'lik artışla, %72.5'a yükselmiştir. 1984 yılı, bir taraftan 1980 sonrası dördüncü af yasaının uygulandığı ve aynı zamanda vergi güvenlik önlemlerinden oldukça önemli bir tanesi olan "servet beyanı" esasının uygulamadan kaldırıldığı yıldır. Bu bağlamda, kayıt dışı ekonominin bu denli yüksek oranda artış göstermesi hiç de şaşırtıcı değildir. Seçim öncesi yıl olan 1986 yılı ve 1987 seçim yılında, kayıt dışı ekonomi önceki yıllara göre daha düşük oranlarda (%52.4, %52.5) görülmüş, seçim sonrası 1988 yılında önceki yıla göre %45.3 gibi önemli bir oranda artış olmuştur. 1988 ve 1989 yılları, 1980 sonrası iç talebin kısılmasıyla bir taraftan kısa dönemde ihraç edilebilir ürün fazlasının yaratılması diğer taraftan da enflasyonla mücadele amaçlarına ulaşabilmek adına, ücretlerin reel olarak geriletilmesi uygulamalarının sonuna geldiği yıllardır. 1988 ve 1989 yılları sosyal hareketlenmelerin görüldüğü yıllar olup söz konusu yıllarda, 1980 yılından itibaren baskı altında tutulan ücretler tekrar yükselme eğilimine girmiştir. Aynı zamanda 1988 yılında bir vergi affı daha uygulanmış, 1989 yılında da küreselleşen dünya ekonomisi ile eklemlaşmenin ikinci ayağı olan "finansal serbestleşme" gerçekleştirilmiştir.

1991 yılında, kayıt dışı ekonomi ilk defa 3 haneli bir hal alıp %108.3'e yükselmiştir. 1992 yılında tekrar bir vergi affı uygulanmıştır. Ekonomik krizin yaşandığı 1994 yılında, kayıt dışı ekonomi öncekine göre %143.3'e ve krizin ardından toparlanma yılı olan 1995 yılında %174.4'e ulaşmıştır. 1994 ve 1995 yıllarında krizin etkisiyle ücret ve karlar gerilemiş, 1994 yılında bir vergi affı daha uygulanmış ve 1995 yılında tekrar seçime gidilmiştir. 1995 yılındaki olağan üstü artış, 1994 krizinin etkisiyle oluşmuş gibi görünüyor. Krizin etkisiyle 1994 yılında %120.7'ye ulaşan enflasyon, 1996 yılında %76'ya gerilemiş, seçim sonrası 1996 yılında ekonomi nispeten istikrara kavuşmuş, kayıt dışı ekonomide de %38.1'lik bir gerileme görülmüştür. Buraya kadar ki tespitler, **Türkiye'de ekonomik, sosyal yada siyasi istikrarsızlar ile kayıt dışı ekonomi arasında bağlantı olduğuna işaret etmektedir.**

1998 yılında da bir önceki yıla göre kayıt dışı ekonominin hacminde kayda değer bir genişleme görülmektedir. Zira, kayıt dışı ekonomi 1997 yılında %120 iken %33.8'lik artışla 1998 yılında %160.6'ya yükselmiştir. 1998 yılı, halk arasında "nereden buldun yasası" olarak bilinen 4369 sayılı yasanın 1.1.1999 tarihi itibarıyla, tüm gelirleri kapsayacak ve kaynağı belli olmayan gelirleri vergilendirecek bir gelir vergisi uygulamasına geçişi sağlayacağıının

düşünüldüğü yıldır. Yasanın, geliri; harcama ve tüketime kaynak olan tüm kazançların vergilendirilmesine olanak sağlayacak şekilde geniş tanımlayan, başka bir deyişle “nereden buldun” sorusunun sorulmasını sağlayacak hükümlerinin, 2003 yılı başına kadar rafa kaldırıldığı 1999 yılında, önceki yıla göre kayıt dışı ekonominin oranında %10'luk gerileme görülmüş ve 1999 yılında kayıt dışı ekonomi %144.4'e gerilemiştir.

Ekonomide tekrar krizin yaşandığı 2000 yılında, kayıt dışı ekonomi inceleme döneminin en yüksek oranına yani %178.1'e ulaşmıştır. Bu oran, 2000 yılında kayıtlı ekonomik faaliyetlerin neredeyse iki katına yakın bir kayıt dışılığın olduğunu göstermektedir. 2001 yılından itibaren kayıt dışı ekonomide nispi bir gerileme olduğu görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında, bir taraftan sıkı para ve maliye politikaları ile enflasyonun kontrol altına alınması ile gelir dağılımında görülen nispi iyileşmenin yanı sıra kayıt dışı ekonomi ile mücadeleye verilen önem ve belki de daha önemlisi ekonomik, sosyal ve siyasi alanda görülen nispeten istikrarlı ortamın olumlu etkileri olduğu düşünülmektedir.

Türkiye'de kayıt dışı ekonomi 1970'li yıllara göre 1980'li yıllarda, 1980'li yıllara göre de 1990 yıllarda, daha yüksek oranlarda görülmüştür. Kayıt dışı ekonominin yükselmesinin sebepleri araştırıldığında; 1970'li yılların ikinci yarısında ekonomide görülen sıkıntıların ardından tamamen farklı ekonomi politikalarının uygulandığı 1980'li yıllarda bütçe açıklarının giderek artması ve bunun finansmanında iç ve dış borçlanmaya başvurulmasıyla, ekonominin 1990'lı yıllarda borç kısır döngüsüne girmiş olması ve bir taraftan iç dengenin sağlanması diğer taraftan da dış dengenin sağlanabilmesi amacıyla sürdürülen yüksek faiz, düşük kur rejiminin 1990'lı yıllarda ekonomide sebep olduğu istikrarsızlıklar ve krizlerin önemli olduğu görülmektedir. Zira, Türkiye'de kayıt dışı ekonominin sıçrama gösterdiği yılların genellikle ekonomik, sosyal yada siyasi istikrarsızlıkların yaşandığı yıllar ile akabindeki yıllar olduğu görülmüştür. Nitekim, 1978 ve 1979 yılları, 1994 ve 1995 yılları ile 2000 yılı inceleme dönemi boyunca kayıt dışı ekonomi oranında en yüksek sıçramaların olduğu veya en yüksek oranlarda gerçekleştiği yıllardır. Ekonomik krizlerin yaşandığı yıllar, gerek ücretler gerekse karlar gerilediği, devletin denetimlerinin ise gevşediği dönemlerdir. Bu sebeple kriz dönemlerinde, iş sahiplerinin ayakta kalabilmek, çalışanlarınsa yükselen enflasyonun yarattığı satın alma gücündeki azalmaları telafi edebilmek çabaları bir taraftan enformel ekonominin diğer taraftan da beyan dışı ekonominin genişlemesiyle kayıt dışı ekonominin artış göstermesine sebep olmaktadır. Kriz dönemlerinde vergi affı uygulanmasının adet halini almış olması da, “nasılsa affedilir” düşüncesi ile kriz dönemlerinde rahatlıkla kayıt dışı ekonomik faaliyetlere girişilmesini desteklemektedir. Bu pencereden bakıldığında, kayıt dışı ekonomi, pastadan alınan payı art-

tırmak adına girişilen, devletin küçültülmesi genel anlayışı ile de ters düşmeyen bir olgudur. Devletin küçültülmesi anlayışını benimseyen siyasiler, kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin gelişmesine olanak sağlayacak zemini sağladıkları ölçüde devleti resmen olmasa da fiilen küçültmüş olmaktadır. Kayıt dışı ekonominin artış göstermesinde önemli olduğu görülen bir başka faktör de, vergi güvenlik önlemlerinin kaldırılmasıdır. Gerek servet beyanının kaldırıldığı yıl ve sonrası yıl, gerekse nerden buldun yasasının düzenlendiği yılda kayıt dışı ekonominin hacminde genişlemeler görülmüştür.